

Temaplan for hermetikkfabrikker og tilknyttede virksomheter i Stavanger

STAVANGER KOMMUNE

Foto: Forside: Frode Bruberg, BARK. Over: Utlånt fra Stavanger Byarkiv. Neste side: Byantikvaren

Temaplan for hermetikkfabrikker og tilknyttede virksomheter i Stavanger

STAVANGER KOMMUNE
BYANTIKVAREN

Foto: Byantikvaren

Forord

Stavanger var en av Norges mest industrialiserte byer på starten av 1900-tallet, og hermetikkindustrien satte sitt preg på byen i nesten 100 år. I dag er det nesten ingen spor igjen etter industrien som holdt menn, kvinner og barn med arbeid og gjorde Stavanger til en stor internasjonal handelsaktør.

Kommunedelplanen for kulturminner i Stavanger ("kulturminneplanen"), vedtatt i 2011, trekker frem hermetikkfabrikkene som verdifulle brikker i Stavangers historiske puslespill. I kulturminneplanen er flere hermetikkfabrikker markert i objektlisten, en liste som inneholder bygninger, områder og strukturer byen skal ta vare på. Det er hovedsakelig de mest prominente og karakteristiske fabrikkbyggene, vurdert ut i fra arkitekturhistoriske kriterier, som ligger inne på listen. Det er tidligere i liten grad gjort vurderinger av helheten, konteksten og sammenhengen hermetikkfabrikkene, støttenæringene og arbeiderboligene utgjorde og til dels fortsatt utgjør.

Over en lang periode, fra hermetikkepokens gradvise nedtrapping og avvikling til oljealderens hastige inntog og frem til i dag, har ikke hermetikkepokens kulturminner fått den helhetlige forvaltningen denne viktige gruppen av kulturminner behøver. Noen av de mest staselige fabrikkene har riktignok blitt regulert til bevaring, men Stavangers hermetikkhistorie er historien om de mange, de små, om trykkerier, kasse-snekkerier og blikkboksfabrikker. I dag er det kun noen få steder i byen hvor man kan se konturene, og få et inntrykk av, den massive utbredelsen av fabrikker direkte og indirekte tilknyttet industrien som

preget Stavanger. Sporene etter en viktig del av vår felles historie og kulturarv har stadig blitt vanskeligere å få øye på.

Denne temaplanen har som intensjon å informere om de verdiene som fortsatt eksisterer og legge grunnlaget for fremtidig vern og forvaltning. Temaplanen skal legges til grunn i plan- og byggesaksarbeid, og slik sørge for å ivareta hermetikkfabrikkene på en god måte i fremtiden.

Med utgangspunkt i eksisterende litteratur, bildearkiver, firmaanmeldelser, og egne registreringer, presenterer dette dokumentet en helhetlig oversikt over hermetikkepokens kulturminner i Stavanger, og denne oversikten gir igjen grunnlaget for utarbeidelsen av forslag til vernebestemmelser for vern og bruk av Stavangers industriarv.

Saksbehandler: Knut Grøttland, rådgiver byantikvaren

Leder: Hanne Windsholt, byantikvar

Ekstern referansegruppe: John Gunnar Johnsen (lokalhistoriker), Liv Torhild Welde Flage (Rogaland fylkeskommune), Erik Rønning Bergsagel (MUST/Norsk Hermetikk-museum)

Referansegruppen har også bidratt med historiske opplysninger som er tatt med i de respektive kapitlene.

Grafikk: Egil Bjørøen

Foto: Byantikvaren

Innholdsfortegnelse

Historikk	8
-----------	---

Pionerene	9
-----------	---

Tilvirkning	10
-------------	----

Eksport	12
---------	----

Opphør	14
--------	----

Status i dag	16
--------------	----

Vern og fornyelse	18
-------------------	----

Hermetikkfabrikkenes arkitektur og utforming	22
--	----

Konkrete verneobjekter - kriterier og inndeling av eksisterende hermetikkfabrikker	24
--	----

Verneverdige støttenæringer	30
-----------------------------	----

Viktige forsknings- og utviklingsinstitusjoner	36
--	----

Føringer for fremtidig planlegging, byggearbeider og rehabilitering	40
---	----

Vedlegg	43
---------	----

Historikk

Stavanger hadde på slutten av 1800-tallet allerede sine inntekter knyttet til sjøen. De stadige økte forekomstene av sild på starten av 1800-tallet førte til en betydelig næringsutvikling og befolkningsøkning. Men silda var lunefull, og dette førte til tilbakegang i 1870-årene, og forsterket virkningen av den internasjonale økonomiske nedgangen i 1880-årene, som fikk katastrofale utslag i Stavanger.

Silde-epoken ble avløst av en ny tid, hvor seilskuter og sild forsvant til fordel for ny teknologi og nye satsningsområder. Stavanger hadde nylig fått sine første gassdrevne gatelykter da den første hermetikkfabrikken i Øvre Strandgate 38 i det stille startet opp med røyking av brisling, for så å nedlegge dem med olivenolje i hermetisk lukkede bokser. Dette skjedde i 1879. En ny og lysere tid var i gjære, selv om man på Straen trolig ikke kunne ane hvilken internasjonal industri man snart skulle bli en del av. En pipeskog skulle snart reise seg langs Vågen og i hele østre bydel.

Gjennom oppgangstider, blant annet rundt første verdenskrig, kritiske tider på 20-tallet,

og mange andre opp- og nedturer, preget hermetikkindustrien og støttenæringene hele Stavanger i mange tiår. Hermetikkindustrien forsøkte stadig å modernisere og utvikle seg, men kom til slutt til kort.

Hermetikkbyens svanesang var på mange måter varslet allerede på 1950-tallet, og på 1970-tallet fremsto de en gang så stolte fabrikkene som små, lite rasjonelle, utdaterte og uten mulighet til å konkurrere internasjonalt. Utbredelsen av kjøleskap og fryseboks ga dessuten folk nye måter å konservere mat på. Nedgangen i hermetikkindustrien overlapper etter hvert med overgangen til «oljealderen». I 1982 var det tre produsenter av hermetisert sjømat igjen i Stavanger, mot 60-70 fabrikker i 1920.

Stavanger skulle fra 1970-årene preges av et nytt industrieventyr, men hermetikkindustriens fabrikkbygg ble i liten grad benyttet i den etterfølgende oljeindustrien.

I de påfølgende avsnittene vil vi kort ta for oss de vesentligste momentene ved hermetikkindustrien; pionertiden, tilvirkningen, eksporten og industriens opphør.

Sardinfabrikken Avance. Haakon Johannesens fotoarkiv. Malt 1926. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Pionerene

En forklaring på at Stavanger Preserving Co. ble startet i 1873, var at byens mange seilskuter hadde behov for holdbar og god mat. Det er derfor ikke overraskende å finne redernæringen representert blant eierne av dette firmaet. Firmaets ambisjoner må imidlertid ha vært større enn å levere hermetikk til lokale skuter. Dette vitner deltakelsen på internasjonale utstillinger om allerede fra 1874. Holdbar mat var ettertraktet som mer enn skipsproviant. Forsvaret, både i inn- og utland, hadde det samme behov, det samme hadde også en sterkt voksende bybefolkning. Da vareutvalget ble utvidet fra rensset fisk og kjøtt, med brislingsardiner i 1879, hadde fabrikkene fått noe å tilby til alle måltider under de forskjelligste forhold.

At mennesker trenger holdbar mat, forklarer ikke hvorfor Stavanger fikk en så omfattende hermetikkindustri. Byen hadde imidlertid et internasjonalt fortrinn gjennom den omfattende seilskipsflåten som var blitt bygd opp fra begynnelsen av 1800-tallet. Denne hadde bidratt til et betydelig kontaktnett i alle verdensdeler, kontakter som kunne brukes til å introdusere byens nye produkter.

Krisen i byens tidligere hovednæringer, sildesalting og skipsfart, fra begynnelsen av 1880-årene, bidro indirekte til å gi nye næringer et konkurransefortrinn med lave etablerings- og driftskostnader. Resultatet av konkurser og innskrenkninger ble en mengde ledige sjøhus, som med enkle midler kunne bygges om til hermetikfabrikker. I tillegg hadde byen et stort antall arbeidsledige med kompetanse i å håndtere fisk. Betydelige tilsig av brisling bidro også til at en hadde tilstrekkelig av rimelig fisk til å masseprodusere «Norwegian smoked sardines».

Den menneskelige faktor var også av stor betydning. Byen hadde de siste tiårene av 1800-tallet en rekke entreprenører med de nødvendige kvaliteter til å våge å satse både nasjonalt og internasjonalt. De så muligheter i en periode med nedgangstider og evnet å

stable på beina bedrifter som i løpet av få år hadde flere hundre ansatte, og som var avhengige av å eksportere mesteparten av sine produkter til andre verdensdeler. Det at Stavanger Preserving Co. lyktes, bidro i begynnelsen av 1880-årene til at flere våget å satse på denne næringen.

Pionerånden var i det samme tidsrom også tilstede innenfor andre fagområder med tilknytning til hermetikkindustrien. Hans G. B. Sundt etablerte Stavanger Lithografiske Anstalt i 1876 og kunne tilby hermetikkindustrien etiketter av høy kvalitet. Det samme med blikkemballasje hvor byen fikk sin første fabrikk i 1896. Tilsvarende entreprenører hadde en også i den mekaniske industrien, som i samspill med hermetikfabrikkene bidro til å forbedre og utvikle produksjonsutstyr som effektiviserte produksjonen i hermetikkindustrien. Dette tette samspillet ga en påtagelig effekt, og industrietableringene fikk et vesentlig konkurransefortrinn.

Nansen Brand, 1896. Kilde: Nasjonalbiblioteket

Tilvirkning

Det krevdes flere arbeidsoperasjoner for å produsere en eske sardiner i Norge enn i noe annet sardinproduserende land. Årsaken til dette er røykingen – som ga en særegen smak som skilte seg ut. At man valgte dette ekstra produksjonsleddet, gjorde også at man måtte jobbe smartere og bedre enn konkurrentene i andre land.

Fisken ble levert til Fiskepiren hver morgen og fordelt på fabrikkene. I fabrikkene ble fisken lagt i saltlake, før kvinnene tredde fisken på stålteiner og satte disse på tre-rammer, som ble satt i ovnen. Tredingen ble gjort manuelt helt til den automatiske tredemaskinen ble introdusert i 1952.

Brislingen skulle røykes i en time. Først en halvtime øverst i ovnen og så en halvtime nederst. Til røykingen ble det brukt eike-ved. Fra 1880 til 1935 ble det brukt ovner av typen Wildhagens kammer, samme type som finnes på Norsk Hermetikkmuseum. I 1935 kom Kværner med sin automatiske røykeovn som forenklet produksjonen.

Etter røykingen ble fisken kjølt ned før den ble kappet av teinene og levert til kvinnene som pakket i esker. Fiskehodene ble solgt til sildemelsfabrikker. Fisken ble manuelt pakket i esker etter et bestemt mønster. Det skulle være 106 gram fisk i hver eske. Gjennomsnittstiden på å pakke en eske sardiner var seks sekunder. Til tross for flere forsøk på å lage en automatisk pakkemaskin, pakkes fisken manuelt i eskene den dag i dag.

Etter pakkingen ble det fylt på olivenolje, tomatsaus eller annen type saus før lokket ble falset igjen. Reinerts falsemaskin kunne legge lokk på 18 esker i minuttet og ble en viktig oppfinnelse i hermetikkindustrien. De moderne falsemaskinene kan legge lokk på 200 esker i minuttet.

Etter falsingen ble eskene hermetisert i auto-klaven. Her ble eskene utsatt for 110 grader i en time for å drepe bakteriene i esken. For å hindre at innholdet skulle koke, brukte de 10 bars trykk for å heve kokepunktet.

Viking Sardinefactory. Haakon Johannesens fotoarkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

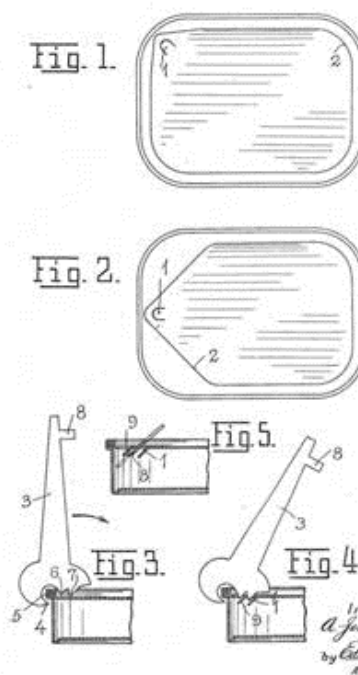
Pakking av brisling. Haakon Johannesens fotoarkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Til slutt ble eskene pakket i pergamynpapir, nøkkelen ble lagt på esken og etiketter klisset på før eskene ble pakket i eksportkasser med plass til 100 sardinesker og en reklameplakat.

Hermetikkindustrien var for det meste kjønnsdelt med klare oppgaver til kvinner og menn. Kvinnene utførte det letteste arbeidet, og stort sett det arbeidet som en ikke trengte kvalifikasjoner til. Menn var ansvarlige for oppgaver som krevde kunnskap, men også de prosessene som hadde med kvaliteten på det ferdige produktet å gjøre, som røyking og maskinarbeidet i fabrikkene. Menn sto også for det meste innen emballasjeproduksjonen, før og etter stansemaskinene kom til.

Barn gjorde diverse forefallende arbeid som treding, og før hodekappemaskinen ble funnet opp, var det vanlig at jenter klipet fisken av teinene etter røyking. Gutter var ofte med på å rense teiner, kjøre traller med fisk til og fra røykeovnene og bære og stable ved. Hos Stavanger Preserving Co. var 25% av arbeiderne under 15 år i 1900, den yngste var 8 år. På grunn av at fabrikkene lå nær boligene i Stavanger var det enkelt for barn å komme seg inn og ut av fabrikkene.

Om tallene fra Stavanger Preserving Co. er representative for hermetikkindustrien, var barn under 15 år den største aldersgruppen i hermetikkindustrien med sine 25% av sysselsetningen i sardinesongen. Det er likevel ofte vanskelig å finne barn i statistikkene. Barnearbeid for barn under 12 år var forbudt, og strengt regulert for de mellom 12 og 14 år. Det ble derfor ikke ført opp i offisielle statistikker.

Patentert åpnesystem for hermetikk - Vestlandske blikktrykkeri

Eksport

Hermetikkpionerene i slutten av 1800-tallet hadde en sterkt utviklet vilje til å hente kompetanse fra internasjonale kontakter. Disse kontaktene fantes spesielt i England, men byen hadde også et godt kontaktnett på kontinentet. Fra kontinentet hentet en spesielt teknisk kompetanse, mens England bidro med merkantil kompetanse. Et påfallende trekk i den sammenheng er viljen til å søke hjelp for å markedsføre produkter. Stavanger Preserving Co. er et godt eksempel. Allerede i 1880 fikk dette firmaet laget sin logo, de to korslagte fiskene, hos et firma i London. Slik merkevarebygging er i dag en selvfølge, men på dette tidspunktet var firmaet en nasjonal pioner. Dette varemerket ble deretter spredt til alle verdensdeler gjennom deltakelse på store utstillinger, og ikke minst ved hjelp av reklamemateriell av forskjellige slag.

De øvrige hermetikkfabrikkene fulgte langt på vei eksempelet til Stavanger Preserving Co., og i ett tilfelle overgikk noen læremesteren i internasjonal markedsføring. Dette skjedde i slutten av 1890-årene da Chr. Bjelland & Co. etablerte sin hermetikkvirksomhet. Fram til 1915 bygde Bjelland opp en systematisk internasjonal markedsføring som sterkt bidro til firmaets enorme eksportøkning. For Chr. Bjelland & Co. er noe av årsaken til suksessen at de tidlig på 1900-tallet gikk inn i et tett samarbeid med det engelske distribusjonsfirmaet Angus Watson & Co. Ltd. De hadde en betydelig kompetanse i markedsføring og ble den viktigste distributør av norske sardiner til det britiske markedet. Enkelte år skal firmaet ha kjøpt nesten 40% av den totale norske produksjonen av brisling-sardiner.

Høsten 1879 ble de første boksene med norske sardiner eksportert fra Stavanger. Sardinene ble eksportert til havner rundt Nordsjøen, men allerede i 1879 ble et parti sardiner fra Stavanger eksportert til Vallparaiso i Chile.

Eksporten økte sakte, men sikkert, med en stor økning i årene mellom 1905 og 1910. I 1914 kom eksporten opp i 35 000 tonn, noe som ble industriens gjennomsnittsnivå hele mellomkrigstiden. Verdien av hermetikk-eksporten tilsvarte i snitt ca 30% av verdien på norsk fiskeriekseport i årene 1918 - 1939. Storbritannia og USA var våre største markeder. Toppåret for hermetikk-eksporten var 1915. Da ble det eksportert 52 000 tonn hermetikk fra Norge. Av dette kom 70%, eller 35 000 tonn, fra Stavanger.

Eksporten foregikk via agenter i Norge og utlandet som fikk rettigheter til salget av merkevarer i bestemte geografiske områder. Den største kjøperen av norske sardiner i mellomkrigstiden var det engelske firmaet Angus Watson & Co. Enkelte fabrikker åpnet også egne salgskontorer i utlandet.

I 1933 ble hermetikkindustrien Norges mest gjennomregulerte næring, da eksporten ble organisert gjennom brisling, sild og kippersentralene. Sentralene kjøpte sardinene og betalte deler av kjøpesummen med en gang. Resten fikk fabrikkene når sardinene ble solgt. Dette systemet var virksomt til 1965. Da sentralene ble avvirket, ble flere av de mindre fabrikkene lagt ned. Noen søkte sammen i produksjonssamarbeid, og det ble bygget noen nye og mer effektive fabrikker, som Chr. Bjellands fabrikk på Verven og Central Canning på Jørpeland og i Stavanger.

Oljekrisen i 1973 fikk stor betydning for hermetikk-eksporten. Dollarkursen falt, noe som førte til at fabrikkene tjente mindre på sardineksporten. Flere fabrikker ble lagt ned, og i 1981 ble de gjenværende sardinfabrikkene slått sammen i selskapet Norway Foods. I 1996 ble dette selskapet kjøpt opp av Rieber & søn i Bergen og skiftet navn til King Oscar, etter den mest populære merkevaren.

I 2008 ble den siste sardinfabrikken i Norge lagt ned, den lå på Davanger på Askøy. I dag produseres King Oscar-sardinene i Polen, men brislingen fiskes fremdeles i Vestlandsfjordene.

Brisling, Fiskepiren. Foto: Varmestuens venner

HOVEDTREKK I HERMETIKKINDUSTRIENS UTVIKLING

Grovt kan vi dele fiskehermetikkindustriens historie i fire faser.

1. 1873 til 1900: Pionertiden.
Denne karakteriseres av håndverksmessig produksjon og et stort utvalg av produkter, i første rekke middagshermetikk og ansjos.
2. 1900 til 1920: "Sardinenes" internasjonale gjennombrudd.
Karakteristisk for perioden er økt bruk av maskiner, masseproduksjon og massedistribusjon av "sardiner". Bransjen nådde sitt maksimum i eksportvolum.
3. 1920 til 1960: Konsolidering og regulering.
Konjunktursvikt medførte mange konkurser. Omfattende statlig regulering i 1933.
Hermetikkindustriens Laboratorium åpner i Stavanger i 1931.
4. 1960 – 1981: Tilbakegang og omstrukturering.
Ny teknologi og markedsendringer betyr reduksjon i antall fabrikker og rasjonalisering.
Fra 1973 en betydelig omsetningssvikt; permisjoner og nedleggelses
Perioden munnet ut i opprettelsen av Norway Foods Ltd.

Opphør

Ved utgangen av 1950-årene var Stavanger fremdeles "Hermetikkbyen" med omlag 40 fabrikker i drift. Disse fabrikkene sysselsatte rundt 2.000 personer i sesongene, og ringvirkningene til andre bransjer var fremdeles betydelig. Produksjonen ved fabrikkene foregikk i hovedsak på samme måte som i velmaktsdagene under 1. verdenskrig; sesongarbeid i fabrikker med en del maskiner, men med utstrakt bruk av manuelt arbeid.

I juni 1982 åpnet Norsk Hermetikkmuseum sine dører for publikum. Hermetikkindustrien var på det tidspunktet nærmest utradert fra byens næringsliv. Antall ansatte var redusert til ca. 200. Tre måneder senere innstiltes produksjonen av "sardiner" ved den tidligere sentralfabrikken til Bjelland - Sardinepoken var avsluttet. "Hermetikkbyen" ble avvirket, og fabrikkene ble gjort om til lagerlokaler, kontorer og restauranter, eller de ble revet. Årsakene til denne avviklingen er kompleks, og det er naturlig å se utviklingen over et lengre tidsrom.

I bransjen selv var det lenge blitt pekt på at den omfattende statlige reguleringen hadde bidratt til å passivisere mange av aktørene. Fordelingen av råstoffet var regulert, og salget var også sikret til en fast minstepris via sentralene. Dermed kunne en fortsette å produsere på gammelmåten uten betydelige investeringer. Det var heller ikke behov for å holde ved like eller utvikle nye markeder. Flertallet av hermetikkprodusentene var bare produsenter. Det kan også se ut til at mange i den nye generasjonen av fabrikkere manglet den naturlige "sult" eller ambisjon som hadde preget gründergenerasjonen. Det er et typisk trekk for avisdebatte om hermetikkindustriens framtid rundt 1960 at avisene trekker fram Gunnar Nilsen i Fredrikstad som et eksempel på den moderne, utradisjonelle gründer. Nilsen grunnla Stabburet, og var kjent for sin markedsføring og lobbyering for å få gjennomført sine prosjekter.

Da sentralene ble oppløst i 1962, ble det skapt en ny konkurransesituasjon. Kvoteordningene for tildeling av fiskeråstoff forsvant, og samtidig forsvant også minsteprisene for eksport. Produsentene måtte selv ivareta salg og markedsføring av sine produkter. Spesielt de mindre fabrikkene rantes av dette fordi de ikke hadde økonomi til å bygge opp et eget salgsapparat.

Samtidig startet også overgangen fra sesongproduksjon til helårlig drift basert på fryseråstoff. Dette krevde store investeringer både til fryseskiper og til modernisering av fabrikkene. Resultatet ble ytterligere behov for kapitaltilførsel, en kapital som mange fabrikker ikke så seg i stand til reise. I løpet av 1960-årene bidro dette til at antall fabrikker i Stavanger ble redusert til 12. Moderniseringen bidro imidlertid til at produksjonskapasiteten ble opprettholdt. Eksportvolumet ble også opprettholdt. I slutten av 1960-årene skulle en derfor tro at bransjen hadde konsolidert seg og sto godt rustet til å møte nye utfordringer. En av disse utfordringene hadde en allerede måttet håndtere; svikt i sildefisket som spesielt gikk ut over kippersproduksjonen.

Vendepunktet for hermetikkindustrien i Stavanger kom i 1973. De to neste årene ble eksportvolumet redusert med 40%. Det økonomiske tapet var enda større. De viktigste årsakene til denne krisesituasjonen lå utenfor landets grenser.

Fra 1970 opphevet USA sin paripolitikk som hadde stabilisert verdien av en dollar. Dermed ble kursen flytende og sank jevnt fra kr 7,14 til kr 5,25 i 1975. Dette betød et direkte inntektstap på 25% for hermetikkindustrien. I 1973 utløste oljeboikotten et alvorlig økonomisk tilbakeslag i de fleste av de land som vi eksporterte til. Resultatet ble redusert vareomsetning, også for hermetikk. I samme retning virket også Norges nei til å delta i EF samtidig som Storbritannia sa ja. Dermed

Neptun Canning rives (2001). Foto: John Gunnar Johnsen

fikk vi høye tollsatser til de europeiske markedene. Disse markedene forsvant derfor i løpet av få år.

Problemene i hermetikkindustrien i Stavanger skyldes også lokale forhold. Dette hadde spesielt sammenheng med lønnsutviklingen i vårt distrikt. Den sterke veksten i den oljerelevante virksomheten presset lønnsnivået opp, og det ble samtidig vanskelig å rekruttere nøkkelpersonale til fabrikkene. Flere av fabrikkene pekte på dette som viktige årsaker til at de stanset produksjonen.

Den generelle velstandsøkningen i Norge og andre vestlige land, medførte også en endring i matvaner. Kjølenskap og frysebokser ble i 1970-årene allemannseie og bidro til at forbruket av hermetisk mat gikk ned i forhold til fersk mat oppbevart i kjøleskap.

Hermetikkindustrien i Stavanger ble gradvis redusert i slutten av 1970-årene, men den formelle nedleggingen av den siste sardinproduksjonen skjedde som en indirekte konsekvens av en statlig utredning. I 1978

ble det nedsatt en statlig komite som skulle utrede sardinindustriens framtid. Resultatet av dette arbeidet ble lagt fram i 1981 og konkluderte med at alle gjenværende sardinprodusenter skulle slås sammen til et konsern, Norway Foods Ltd. med hovedkontor i Stavanger. Dette trådte i kraft i november samme år, og ett fabrikkanlegg ble beholdt, Chr. Bjellands sentralfabrikk på Verven. Året etter ble også denne fabrikk lagt ned. Det er et tankekors i denne sammenheng at beslutningen om dette ble fattet samme uke som Norsk Hermetikkmuseum offisielt åpnet.

Status i dag

Basert på det tilgjengelige kildemateriale og egne undersøkelser kan vi slå fast at det i dag trolig er 23* bevarte hermetikkfabrikker, reist som klassiske industribygg, i Stavanger. I tillegg er det 16 bevarte bygninger som på et tidspunkt har huset hermetikkfabrikker, og fem bygninger som har fungert som hermetikkfabrikker, men som kun er delvis bevart. Det er revet minst 52 bygninger som har vært reist som hermetikkfabrikker, eller som har huset hermetikkfremstillingsvirksomhet for en kortere eller lengre periode.

eksempel boliger/kontor/hotell. Hermetikkindustriens pionerer, samt småskalaproduksjon holdt til i denne typen bygg på slutten av 1800-tallet. Dette er bygg som i dag i liten grad har konkrete spor av hermetikkvirksomheten bevart. Mange av de aktuelle byggene er vernet fordi de ligger i verneområdene i sentrum. De er ikke spesifikt vernet i kraft av å være relatert til hermetikkindustrien.

Kategori	Totalt antall	Antall vernet (medio 2015)
1. Bevarte hermetikkfabrikker	23*	11
2. Bevart bygg benyttet i fremstillingen av hermetikk	16	12
3. Vesentlig endret bygg relatert til hermetikkindustrien	5	2
4. Revede hermetikkfabrikker	52	-

*) Basert på kartlegging sommeren 2015. Bla. Union Canning i Vindmøllebakken er vedtatt vesentlig endret/omformet etter kartleggingen, men står intakt p.t.

Utdypende informasjon om kategoriene:

1. Denne gruppen inneholder formålsbygde fabrikklokaler som er bevart, og/eller har vesentlige bygningselementer og form i behold. Kontekst og mulighet for fremtidig bevaring og bruk er her også vurdert. Byggene har et karakteristisk industri-utseende. De stammer hovedsakelig fra tidlig 1900-tall. Det er i hovedsak disse formålsbygde hermetikkfabrikkene, 23 i tallet, som har en vesentlig opplevelsesverdi, alene og i sammenheng, i dag.

2. Denne gruppen inneholder bygninger hvor hermetikkindustrien i en periode har hatt tilhold. Dette er hus bygget med et annet formål, og som gjerne også i dag har et vesentlig annet uttrykk enn industri – for

3. Denne gruppen inneholder vesentlig endrede hermetikkfabrikker som vanskelig kan tilbakeføres til opprinnelig utseende, eller igjen gis en vesentlig opplevelsesverdi.

4. Hermetikkfabrikker som er revet. Også bygg revet som resultat av brann er med i denne oversikten.

Samlet for alle kategorier er tre piper bevart. To av disse er vernet. Det finnes også mindre rester av tre piper. Dette er en av de mest påfallende kontrastene til det tidligere pipedeke industrilandskapet som før preget bymiljøet.

Foto: Byantikvaren

Viktigste funn i kartleggingen

De bevarte hermetikkfabrikkene ligger spredt over hele byen, men med et tyngdepunkt i Østre bydel og langs Vågen i sentrum. Byggene i sentrum har i stor grad et reguleringsmessig vern gjennom bevaringsplaner som omfatter det meste av eldre bebyggelse i sentrum.

I Stavanger øst er det en noe annen historie. Mange av bygningene som ikke har et reguleringsmessig vern ligger her. I øst er ennå mengden og tettheten av fabrikkene iøyenfallende, og dette gir et bilde og en forståelse av dimensjonene på datidens største sammenhengende industriområde i Norge. En hel bydel ble skapt av hermetikkindustrien, med fabrikker, støttenæringer, boliger, butikker og bedehus. En annen vesentlig dimensjon ved dette området, er at selv om området har gjennomgått og gjennomgår vesentlige transformasjoner, er nærmiljøet til fabrikkene til dels bevart. Støttenæringer, samt småskala bebyggelse med arbeiderboliger, bygg som har huset skoler, barnehage, kooperativer og bedehus, der livene til arbeidere og deres familier utspilte seg, er ennå å finne i umiddelbar nærhet av fabrikkene. Sammen med nyere tids bebyggelse, både bolig og industri, har man innenfor et avgrenset område 150 år med historie om havbruksrelatert industri og samfunnsutvikling å vise til.

Foto: Absinthen/Facebook

Industribyggene har vist seg sårbare, og den ovennevnte opplevelsen av industriens størrelse og tilhørende kontekst er i ferd med å forsvinne. Kartleggingen viser at hele 57 hermetikkfabrikker er vesentlig endret eller revet, og deres nærområder vesentlig transformert.

Hermetikkfabrikkene krevde mange støttenæringer. Særlig i Stavanger Øst var det i byens glansdager som industriby en mengde fabrikker som produserte emballasje, kasser, reklame og andre produkter som var nødvendige for hermetikknæringen. Summen av dette var et imponerende industriområde som man kan få et visst inntrykk av ved å studere de historiske fotografiene i denne planen. Dette industrilandskapet med sin «pipeskog» er i dag så godt som borte.

Området langs den tidligere repperbanen i Stavanger øst; Øvre og Nedre Banegate, er det bystrøket hvor man i dag får best inntrykk av hermetikkbyen Stavanger. Det var nettopp i øst det industrielle tyngdepunktet til næringen etter hvert havnet. Av begge årsaker er dette et særlig aktuelt og interessant område å ta vare på for fremtiden. En stor mengde hermetikkfabrikker og fabrikker som har huset støttenæringer er også her revet, men konturene av det mangfold av både fabrikker, støttenæringer og sosiale funksjoner som holdt hus her er fortsatt mulig å oppleve.

Vern og fornyelse

I motsetning til for eksempel mange av våre gamle sjøhus, har hermetikkfabrikkene ofte god takhøyde. Når man har greid å bevare sjøhusene, og langt på vei greid å få ny bruk i disse til tross for deres opprinnelige lagerfunksjon, bør hverken vern eller ny bruk av hermetikkbyggene være noen umulighet.

Allerede i dag er flere av Bjellands mer prominente fabrikker bygget om til både leiligheter og kontorformål. I år omformes også «Hermetikken» i Badehusgata 33 – hvor Claus Andersens enke (det var også firmanavnet), og senere Nordland og Orion Canning drev sin hermetikkvirksomhet – til serveringssted, kunstgalleri og pottemakeri. Kommunen avholder sine kurs i rehabiliterte Sandvigå 7, i Concorde Canning Cos tidligere lokaler, og byggeskikkprisen i 2014 gikk til «Orangeriet» i Lervigsveien 19 (tidligere Kvitsøygata 100), som er et helt kvartal bestående av industrihistorie som nå er revitalisert til bruk for mange nye, mindre foretak. Nedre Banegate 41, «Absinthen», er også behørig omtalt.

Mange mindre leietakere, gjerne kreative aktører, trekkes ofte frem som en suksessfaktor for bevaring og utvikling av gamle industrimiljøer. Virke og bygning spiller sammen og skaper et miljø folk vil assosiere seg med og være en del av. Man får arbeidsplasser med en tydelig identitet og karakter – slik som «Orangeriet». De samme faktorer gjør seg gjeldende ved nennsom transformering til leiligheter. I større utbyggingsprosjekter kan og bør historiske bygg fungere som en historisk forankring, et landemerke og et samlingspunkt. Man kan se konturene av en slik tanke i Sandvigå.

Det er ingen tvil om at restaurering, oppgradering og omforming av verneverdige bygninger, og kanskje særlig store, eldre industribygg, er forbundet med usikkerhet. Økonomisk støtte fra det offentlige kan i liten grad påregnes, men rådgivning fra det offentlige er i det minste gratis.

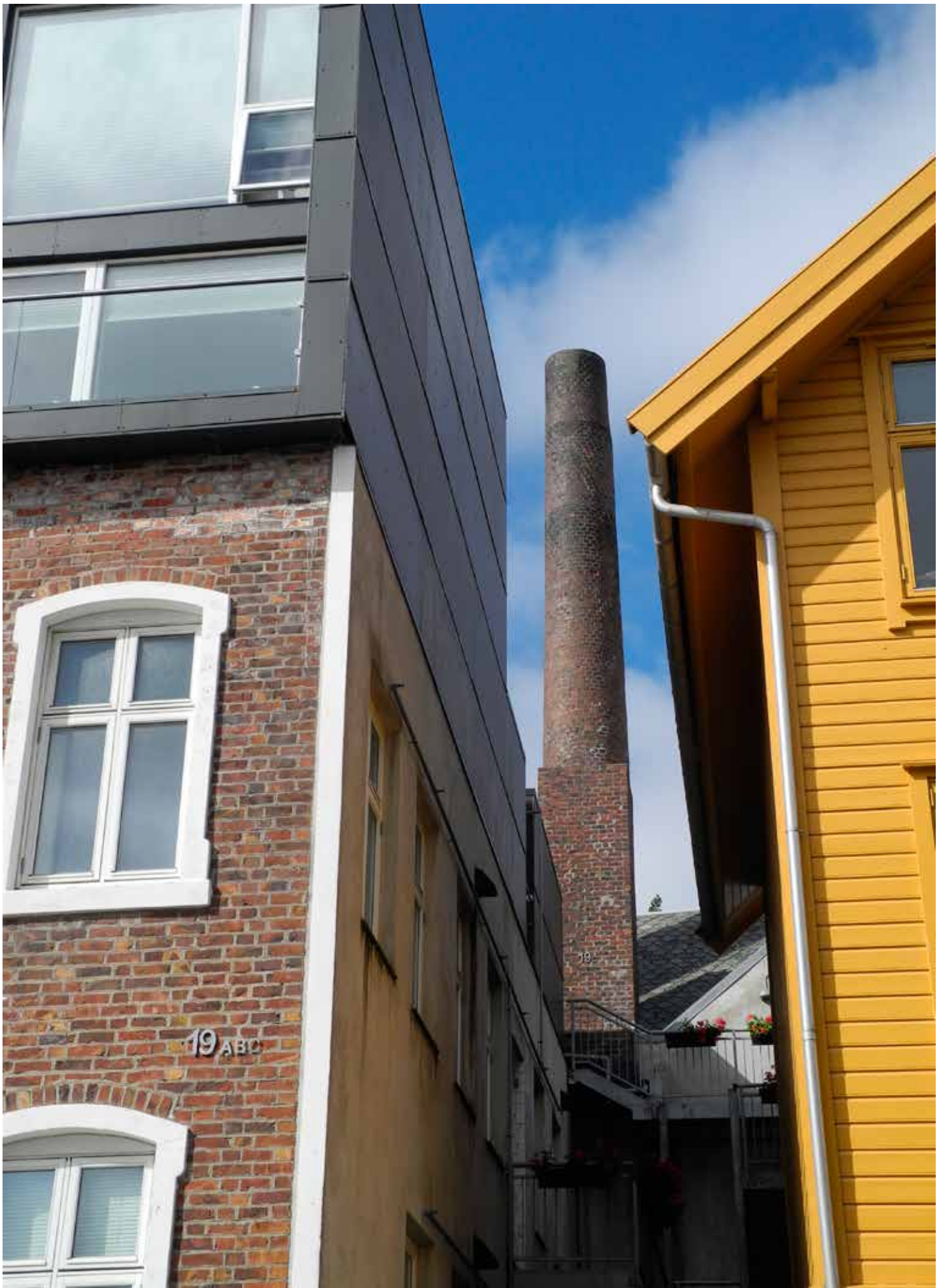
For å lykkes, kreves stor innsikt og ikke minst innsats – men det er mulig. Å knytte til seg kunnskap, være målbevisst og legge til rette for blandede bruksformål kan her være momenter som skiller suksess fra fiasko. Når det gjelder selve byggene, og hermetikkfabrikker især, tåler disse en hel del, men man må likevel legge til grunn noen kjøreregler som ivaretar særpreg og historie.

For eksempel må man i Banegate-området i Stavanger øst legge vekt på å bevare fasadene ut mot gaten, slik at man beholder dynamikken og opplevelsen av fabrikkettheten som fortsatt finnes i dette «hermetikkørret» langs den gamle reperbanenetomten. Fragmentering av miljøer som dette må unngås.

Dette og flere andre områder er historiske miljøer som til dels allerede fungerer som en ressurs for alle, og i alle høyeste grad også må gjøre det i fremtiden. Det er i alles interesse at de resterende minnene etter denne vesentlige epoken, som i stor grad har skapt bydelsidentiteten, på godt og vondt, forvaltes på en skikkelig måte. Dette innebærer selvsagt rom for endringer, men de bør være gjennomtenkte, gjennomsluttige og utføres med stødig hånd.

Stavanger Øst er i ferd med å børste av seg støvet, og når transformasjonen av dette området er avsluttet, er det viktig at særpreget, som gir bydelen sitt image og, og som gir Stavanger en historisk dybde, fortsatt er en tydelig markør i bydelen.

Fotos: BARK arkitekter

BARK arkitekter om sine selvtegnede lokaler, «Mellombygget, Oransjeriet», i en gammel hermetikkfabrikk

Østre bydel i Stavanger er i endring, og gamle fabrikker saneres til fordel for mer strømlinjeformede leilighetsbygg. Stor var derfor gleden da Mellombygget, og kvartalet rundt, vant Stavanger Kommunes Byggeskikkpris i 2014, under fanen Innovasjon. Kommunen ønsket å rette oppmerksomheten mot "det annerledes, det nyskapende og det nytenkende i arkitekturen", og vinneren ble altså en transformert hermetikkfabrikk fra tidlig 1900-tall, som gjennom flere byggetrinn har gått fra å være fabrikk til å inneholde leiligheter, yogasenter og kontorlokaler. Teglkvartalet med den "grønne boksen" er blitt et identitetsskapende element i bydelen, og er regnet for å være et forbilde for byutvikling.

Opprinnelig var Mellombygget et uisolert lagerrom mellom to andre bygninger. Planen var å beholde mest mulig av den eksisterende konstruksjonen, men kompromisset ble å kopiere eksisterende åpninger til en ny konstruksjon, samt å gjenbruke teglsteinen i fasaden mot parken. Fasaden mot gårdsrommet var et lappverk av betong og spiler, og framstår i dag som en ny, pusset fasade. Den grønne boksen er kledd med plantekasser utviklet, produsert og montert av Sempergreen (Nederland). Plantene er valgt i samråd med en lokal gartner, med hensyn til lokalklima og himmelretning. Et automatisk anlegg styrer vanning og gjødsling, og varsler gartneren ved behov for vedlikehold. Den beplantede boksen er oss kjent det første prosjektet i Norge hvor det er brukt levende planter som utvendig fasadekledning. Utomhus er det kun gjort mindre grep som å definere sykkelparkering, samt å fylle et rørelement i betong med jord for å ta imot nedløpsvannet fra den grønne boksen.

Kontorlokalet er på tre hovedetasjer, men for at den grønne boksen skal krage ut over gesimslinjen, er tredje etasje på to nivåer. Dekket til andre etasje ligger i samme posisjon som det opprinnelige dekket, og dermed er gulvnivået i første etasje tre trinn lavere enn bakkeplan utenfor. En løfteplattform sikrer tilgjengelighet til de fem nivåene i bygningen.

Første etasje blir i dag brukt til verksted/materialrom og møterom, og har hvitmalt gipsvegger. I andre etasje kan 8 personer sitte i landskap, og nabobyggenes yttervegger utgjør kontorets innervegger. Tredje etasje, den grønne boksen, inneholder møte- og lunsjrom, og har utgang til en liten takterrasse hvor man kan plukke markjordbær på fasaden. Her er det oljet finér på veggene. Denne veggbehandlingen gir de tre etasjene ulik karakter i lyd og lys, noe både ansatte og besøkende legger merke til og verdsetter. Det er gjort akustiske tiltak med spiler og lydhimling i alle etasjene, og i andre etasje markerer spilehimlingen fotavtrykket til den grønne boksen. Det at man går 'inn i' den grønne boksen er også markert i trappeløpet, hvor overgangen mellom bygg og 'boks' er markert som en overgang mellom hvitmalt gips og finér. Ståltrappen er valgt for å fremheve den gamle fasaden bak.

Inventaret består både av gjenbrukte møbler fra det forrige lokalet, samt nyinnkjøp av blant annet kontorpulter fra Vitra og en sofa fra Fretex. Det velkjente grepet med å blande gammelt og nytt gjelder altså ikke bare fasadene. Mellombygget er prosjektert av BARK, som underveis i prosessen også ble leietaker av lokalene. Vi har kanskje derfor hatt mer spillerom enn vanlig. Kombinert med en særdeles ambisiøs og fleksibel oppdragsgiver, lå alt til rette for suksess.

Finn Gjedebo og Vegard Bø om deres renovering av Nedre Banegate 41, «Absinthen», en tidligere hermetikkfabrikk:

Når det gjelder erfaringer med prosessen vår så opplevde vi byantikvaren som positive og interessert i et annerledes prosjekt.

Den jobben Stavanger kommune nå gjør

syns vi er viktig og vil være til hjelp for området. Den gang vi startet opp var det ingen helhetlig plan over området. Vi følte heller ikke kommunen hadde noe spesiell interesse for området (utenom byantikvaren) og det var nesten litt flaks at vi som kjøpte det, ønsket å bevare det.

Den jobben som kommunen nå gjør er viktig for fremtidig utvikling av området. At eksterne blir gjort oppmerksomme på at dette er et spesielt område, og at de må ta hensyn til det, er veldig viktig. Det vil hurtig sile ut de som har en ekstra lidenskap for slike prosjekter.

TEK10 var nok det mest utfordrende i prosessen, men dette var hovedsakelig relatert til arbeidstilsynet. Å "presse" inn alt av renholds rom, garderober, x antall toaletter (og til en hvis grad løfteplattform) opplevde vi som litt i overkant da bygget ikke har så mange kvadrat. Det ble ganske mye fellesareal og vi har nok toaletter i bygget. Ideelt sett burde det vært noe mer fleksibilitet til å jobbe med løsninger i forhold til byggeforskrifter på arealløsninger. Alt av sikkerhetskrav syns vi er viktig og strengt nødvendige.

Det er de eksklusive arealene som vi kan leie ut, som avgjør attraktiviteten for potensiell leietaker.

Erfaringsmessig ser vi at første etasje bør i hovedsak ikke «bevares», men være fleksibel med tanke på fasade og innhold, slik at bygget kan aktiveres i forhold til aktiviteter på gateplan.

Foto: Byantikvaren

Hermetikkfabrikkenes arkitektur og utforming

Hermetikkindustriens første aktører fant seg til rette i eksisterende bygningsmasse; både bolighus, sjøhus og andre lokaler som var egnet, eller som kunne ombygges til formålet, ble benyttet. Etter hvert som næringen virkelig skjøt fart på slutten av 1890-tallet, ble det bygget dedikerte fabrikkbygninger. Gamle trehus og sjøhus ble revet til fordel for moderne fabrikkbygg i mur.

Murbyggene varierte fra det helt enkle, til storslåtte og forseggjorte bygg. Felles for dem alle var likevel de majestetiske pipene, som reiste seg opp fra røkeriene, som lå i små tilbygg i bakgårdene eller sidebyggenene til hovedbygningen. De mange hermetikkfabrikkene som ble reist på slutten av 1800-tallet og starten av 1900-tallet hadde oftest en enkel, historiserende utforming med sitt forbilde i tyske og danske pakkhus. Ut over 1900-tallet ble det reist større og rikere dekorerte fabrikkbygg med utpregede jugenddetaljer.

Fargesettingen på bygningene var gjerne karakteristisk. Blant annet pastellfarger ble benyttet. Firmalogoene og reklame ble malt rett på fasaden, gjerne på dominerende

gesimsbånd i en kontrasterende farge. Firmalogoene var som hovedregel sorte.

I østre bydel vokste Norges største sammenhengende industriområde fram i et forrykende tempo. I dag er det gjerne de store, formålsbygde fabrikkbygningene fra starten av 1900-tallet man assosierer med hermetikkbyen Stavanger. Det er også disse fabrikkene som i hovedsak er bevart. Sporene etter 1800-tallets pionerindustri er stort sett forsvunnet. Byggene som gjerne ble brukt til å lagre salt, fisk, eller kanskje fungere som bøkerverksted, og som ble omdisponert til hermetikkvirksomhet, har igjen endret sitt formål, og i dag finner man utesteder, banker, interiørbutikker og kontorer her. Pipene og røkeriene som ble reist i de små bakgårdene har gjerne blitt fjernet på grunn av manglende vedlikehold, ønske om fortetting eller bare en plass i solen.

Hermes Canning Co AS (1920). Tønnes Sandstøls samling. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Støpejernsvindu. Karakteristisk for industriarkitekturen. Foto: Byantikvaren

Konkrete verneobjekter - kriterier og inndeling av eksisterende hermetikkfabrikker

Forvaltning av hermetikkarven inn i fremtiden

Det er temaplanens intensjon å belyse og sikre de viktigste strukturene som gjenstår fra hermetikkepoken.

Vi har kartlagt de gjenværende strukturene fra denne tiden og deler de opp i kategorier ut i fra bygningstype og videre funksjon. Historisk verdi, kontekst og områdekarakter er her også tungt vektlagt.

Svært Verdifulle fabrikkbygninger – Kategori 1

I denne kategorien har vi sortert de fabrikkbygninger som er vesentligst å bevare for å kunne ivareta arven etter hermetikkindustrien i Stavanger. Bygninger i denne kategorien er tydelige fabrikkbygninger, med hovedform og industrielt uttrykk intakt. Mange av bygningene ligger i en kontekst der de forholder seg til hverandre eller andre omgivelser som sammen utgjør spennende og viktige kulturmiljøer.

1.

Fabrikk: John Braadland Ltd filial, startet 1917
Adr.: Øvre Strandgate 88a
Bygningsstatus 2017: Vernet

2.

Fabrikk: Hermetikfabrikken Mira A.S., startet 1910
Adr.: Almenningsgata 8
Bygningsstatus 2017: Vernet

3.

Fabrikk: Fram Preserving Co og Stavanger Preservering Co., startet hhv. 1907 og 1924
Adr.: Banevigsgata 7
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

4.

Fabrikk: Hermetikkfabrikkene Norrig A.S. og Ths. Ottesen & Sons, startet hhv. 1925 og 1906
Adr.: Lervigsveien 19 (Kvitsøygata 100)
Bygningsstatus 2017: Vernet

5.

Fabrikk: Atlas Canning Co., Forsberg Sardine Factory, Johan Stavnem & Co. og Viking Sardine Factory, startet hhv. 1920, 1911, 1925 og 1908
Adr.: Litle Skippergata 6
Bygningsstatus 2017: Vernet

6.

Fabrikk: Chr. Bjelland & Co – fabrikk nr. 9, startet 1911
Adr.: Nedre Banegate 3
Bygningsstatus 2017: Vernet

7.

Fabrikk: De Forenede Hermetikkfabrikker og John Braadland Ltd., startet hhv. 1930 og 1909
Adr.: Nedre Strandgate 33
Bygningsstatus 2017: Vernet

8.

Større anlegg med flere bygg på Straen
Fabrikk: Stavanger Preserving Co., startet rundt 1893, utvidet 1900.
Adr.: Nedre Strandgate 42 og Nedre Strandgate 43, samt Nedre Strandgate 41, Standkaaien 44 og 46
Bygningsstatus 2017: Vernet

9.

Fabrikk: Concorde Canning Co og De Forenede Hermetikkfabrikker, startet hhv. 1907 og 1930
Adr. Sandvigå 7 (tidligere Sandvigå 27)
Bygningsstatus 2017: Vernet

10.

Fabrikk: Cape Canning Co. AS, startet 1913
Adr. Nedre Banegate 41
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

John Braadlands fabrikk på Strandkaian. Gard Paulsens arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

11.

Fabrikk: Claus Andersens Enke, Nordland Canning Co., Orion Canning Co. AS, hhv. 1907, 1928 og 1924.
Adr. Badehusgata 33
Bygningsstatus 2017: Vernet

12.

Fabrikk: AS Nybø Preserving Co, Norway Canning Co Ltd og Norway Preserving Co AS, startet hhv. 1912, 1922 og 1930
Adr.: Lerviksveien 25
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

13.

Fabrikk: Chr. Bjelland & Co – fabrikk nr. 10, startet 1913
Adr.: Øvre Banegate 28 (tidligere Nedre Banegate 5)
Bygningsstatus 2017: Vernet

14.

Fabrikk: Preserving Co. NOR og The Viking Sardine Factory startet hhv. 1924 og 1912
Adr.: Dokkgata 7 (tidligere Nedre Banegate 51)
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

15.

Fabrikk: Atlantic Canning Co AS og Jaasund Canning Co, startet hhv. 1925 og 1916
Adr.: Nedre Banegate 19
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

16.

Fabrikk: Stavanger Canning Co AS, startet 1912
Adr.: Kvitsøygata 10 (Tidligere benevnt som Avaldsnesgata 73)
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

17.

Fabrikk: Preserving Co. NOR, startet 1900
Adr. Verksgata 42 (tidligere 44)
Bygningsstatus 2017: Vernet

18.

Fabrikk: Mogens Canning Co AS, startet 1916
Adr.: Johannes gate 21
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

19.

Fabrikk: John Braadland Ltd., startet 1896
Adr.: Skagen 28
Bygningsstatus 2017: Vernet

20.
Fabrikk: AS Pres. Cann. Fram Ltd (2), AS Preserving Cann. Fram (1), Associated Canners Ltd., Jakob Helvig, Preserving Co. NOR, Standard AS LTD. Og The Norwegian Brisling Pack Co. Startet hhv. 1904, 1897, 1920, 1880, 1908, 1922 og 1927.
Adr.: Verksgata 29, samt eventuelle rester av 31 (piper o.l.)
Bygningsstatus 2017: Vernet

Verdifulle fabrikkbygninger – Kategori 2

I denne kategorien har vi sortert fabrikkbygninger som er delvis bevart, og som viser bredden og omfanget av industrien i Stavanger. De er viktige kulturminner i seg selv, men også som kontekstbygg, særlig i Stavanger Øst.

21.
Fabrikk: Imsland Canning Co., Mercur Canning Co T Anda & Søn, Mercur Canning Co AS, Hans P. Forgaard Packing Co., Ims Preserving Co. AS, startet hhv. 1914, 1916, 1923, 1938 og 1923
Adr.: Normanns gate 24 (tidligere Nedre Dalgate 63/65) og Nymannsveien 40a
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

22.
Fabrikk: Union Canning Co. AS, H&O Bjelland AS, Havgull Packing Bjelland, startet hhv. 1912, 1935 og 1937
Adr.: Støperigata 6
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet, men se plan 2475p, § 5.2**

23.
Fabrikk: The C. Borgen Packing Co, De Forenede Hermetikkfabrikker AS og Vestlandske Hermetikkfabrikker AS, startet hhv. 1911, 1941 og 1949
Adr.: Ryfylkegata 30-32
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

24.
Fabrikk: Holmens Preserving Co, startet 1894
Adr.: Verven 24a/b
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

25.
Fabrikk: Jaegers Ltd. As, Ocean Packing Co As og igjen Ocean Packing Co As, startet hhv.

1925, 1916 og 1928
Adr.: Banevigsgata 5 (tidligere Nedre Bane-gate 34 etc)
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

26.
Fabrikk: Stavanger-Fjord Packing Co, startet 1913
Adr.: Pedersgata 93-95
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

Verdifulle bygninger benyttet periodevis til hermetikkformål – Kategori 3

I denne kategorien ligger vernede eller verneverdige bevarte bygninger benyttet av hermetikkindustrien, blant annet ombygde bolighus og andre omdisponerte bygninger, administrasjonsbygg og eksportkontorer

27.
Fabrikk: Hviding Canning Co, Saturn Canning Co og West Norway Canning Co, starter hhv. 1925, 1922 og 1915
Adr.: Store Skippergate 4
Bygningsstatus 2017: Vernet

28.
Fabrikk: Fr. Omdahl, startet 1901
Adr.: Bergelandsgata 16
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet (plan 2458 under behandling p.t.)**

29.
Fabrikk: O. Braadlands Conserveringsfabrik AS, startet 1916
Adr.: Frida Hansens vei 7 (tidligere Hillevågsveien 7)
Bygningsstatus 2017: Vernet

30.
Fabrikk: Central Canning Co AS og Hillevåg Sardinfabrikk, startet hhv. 1913 og 1905
Adr.: Bjaalands Gate 1 (Køhlerlåven)
Bygningsstatus 2017: Vernet

31.
Fabrikk: Jacob Imsland & Søn As, Ryfylke Canning Co As, Stavanger Pølse- og hermetikkfabrikk, startet hhv. 1921, 1923 og 1917
Adr.: Skolegata 17 (og bakgård)
Bygningsstatus 2017: **Ikke vernet**

32.
Fabrikk: Chr. Bjelland & Co, Erik Lie Preserving Co., og Skandinavisk Preserving Co (2 ganger), startet hhv. 1893, 1888, 1894 og 1904
Adr.: Steinkargata 10 (12)
Bygningsstatus 2017: Vernet

33.
Fabrikk: C. Borgen Pacing Co, B. Gundersen, Norwegian Smoked Sardine Co x3, Stavanger Hermetikk og Delikatesse, startet hhv. 1911, 1901, 1898, 1905, 1906 og 1902
Adr.: Østervåg 47a
Bygningsstatus 2017: Vernet

34.
Fabrikk: Rønneberg Preserving Co., startet 1888
Adr.: Nedre Strandgate 11
Bygningsstatus 2017: Vernet

35.
Fabrikk: Holmens Preserving Co, startet 1881
Adr.: Skagen 40 (tidligere skagenkaien 31)
Bygningsstatus 2017: Vernet (obs: replika!)

36.
Fabrikk: Chr Bjelland & CO Hovedkontor startet 1916
Adr.: Skansegata 1, Victoria Hotell (Administrasjon)
Bygningsstatus 2017: Vernet

37.
Fabrikk: Central Canning (nr. 13), Associated Brisling Canner (nr 14), Stavanger Brisling Packing Co (nr 14), Globe Canneries (nr 15), Norwegian Packing (nr 15), Quality Canning (nr 15) og Trygvle Olsen Co (nr 15), startet hhv. 1915, 1921, 1919, 1927, 1927, 1930 og 1924.
Adr.: Verksgata 13, 14 og 15 (Eksportkontorer - tre separate bygninger)
Bygningsstatus 2017: Vernet

38.
Fabrikk: Johan Lie AS, startet 1920
Adr.: Østervåg 26 (Eksportkontor)
Bygningsstatus 2017: Vernet

39.
Fabrikk: The International canning Co., startet 1916

Adr.: Steinkargata 20 (Eksportkontor)
Bygningsstatus 2017: Vernet

40.
Gunport Canneries - Rob Johnsen, startet 1920
Adr.: Skagen 44 (Eksportkontor)
Bygningsstatus 2017: Vernet

41.
Fabrikk: Imperial Canneries - Angus Watson, startet 1917
Adr.: Kirkegata 31 (Eksportkontor)
Bygningsstatus 2015: Vernet

Andre objekter av uklar eller liten verdi – Kategori 4

Bygninger med spesielle utfordringer, dårlig bevarte bygninger og bygninger som må utredes nærmere. **Se kommentarer.**

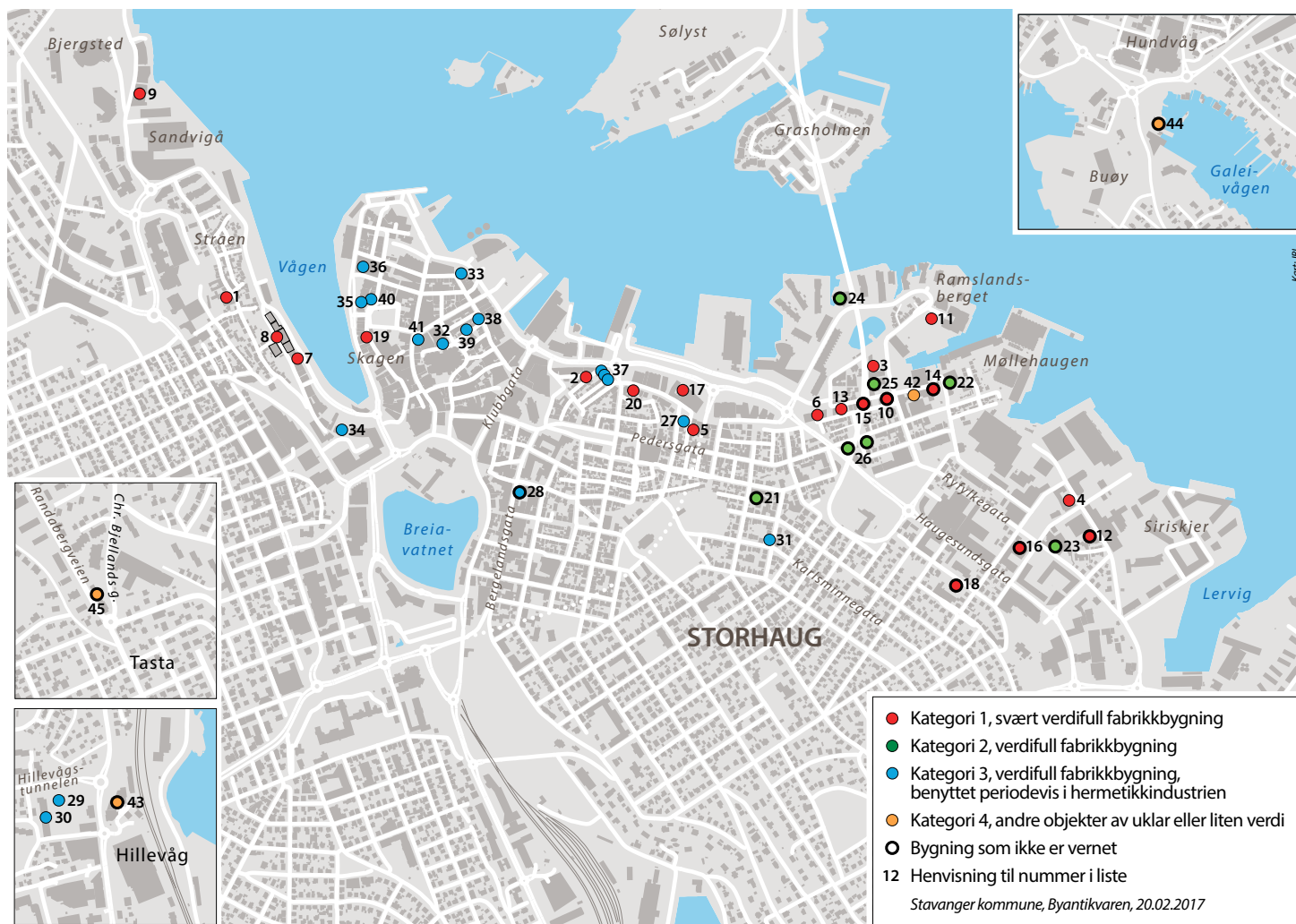
42.
Fabrikk: Atlantic Canning Co As, Sirius Canning Co og The Atlantic Packing Co, startet hhv. 1921, 1925 og 1919
Adr.: Dokkgata 3 (tidligere Nedre Banegate 43/45)
Kommentar: Alle sporer etter fabrikkene er trolig borte. Det er en dog en vesentlig tomt som må bebygges innenfor sin kontekst, da den ligger midt i hjertet av hermetikkindustriaksen i Stavanger øst.

43.
 Fabrikk: Hillevaag Canning Co AS, Reform Preserving Co AS, Regal Canning CO AS og Ronda Canning CO AS, startet hhv. 1915, 1929, 1922 og 1927
 Adr.: Hillevågsveien 14
 Kommentar: En liten del av fabrikkene bevart inne i bygningsmassen. Kun av akademisk interesse. Kvartalet skal trolig saneres i nær fremtid.

44.
 Fabrikk: Johan T. Østbø A.S. og Sardinfabrikken Ideal A.S., startet hhv. 1957 og 1911
 Adr.: Hundvågveien 27, Galeivågen, Hundvåg
 Kommentar: Dårlige grunnforhold / tidevannsproblematikk. En av de siste fabrikkene bevart på «øyane», men man vanskelig kreves bevart.

45.
 Fællessalgets Hermetik & Pøsefabrik, startet rundt 1916
 Adr.: Randabergsveien 5
 Kommentar: Eksempel på fabrikk som produserte «middagshermetikk», en type virksomhet som er med på å utfylle helheten av hermetikkindustriens virkeområde. Den eldste fløyen mot sør har trolig verneverdi, men må tilstandsvurderes. Mulighet for opprykk til kategori 2.

The C. Borgen Packing Co AS. Gard Paulsens arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv. I dag "Ostehuset"

Preserving Co "NOR" (1916). Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Tilknyttede støttenæringer

Foruten de mange arbeidsplassene i selve hermetikkindustrien skapte næringen også arbeid for mange andre mennesker i distriktet. Fiskebåter skulle bygges, utrustes og bemannes. Bare i forbindelse med fisket etter brisling var nesten 10.000 personer i arbeid. Det skulle dessuten produseres ulike typer trekasser. Den største kassefabrikken var Nic. Wesnes sin kassefabrikk i Lervig (i dag Kvitsøygata 30, bygning ugjenkjenne- lig). På det meste var det over 100 personer i arbeid i denne fabrikk. Spiker til kassene og teiner til å tre fisken på, var produkter som byens sju trådstiftfabrikker leverte.

Den største støttenæringen var blikkem- ballasjefabrikkene. I 1915 var det fire slike i Stavanger og de sysselsatte mer enn 500 personer. Hermetikkindustrien var også en viktig stimulans for utvikling av en spesi- alisert mekanisk industri. Mye av produksjons- utstyret i hermetikkindustrien ble oppfunnet eller videreutviklet, og produsert i Stavanger. Dette gjaldt både tredebord, hodekappe- maskiner, stanseverktøy, falsemaskiner og autoklaver.

For å skape et særegent og velsmakende produkt var det også behov for eikeved til røykingen og olivenolje og krydder som smakstilsetning i boksene. Alt dette bidro til å skape lokale arbeidsplasser knyttet til salg og transport. Når så de ferdige sardinbokse- ne lå polerte og klare, fikk de en sardinnøk- kel fra en av nøkkelfabrikkene plassert på lokket før de ble pakket i pergamynpapir og til slutt utstyrt med en fargerik etikett fra et av byens 6 litografiske trykkerier.

Under følger et utvalg av bygninger fra vesentlige støttenæringer og bomiljøer som må sikres og forvaltes. Dette må hovedsa- kelig gjøres gjennom å forhindre rivning av de aktuelle bygninger og holde fast ved de opprinnelige fasadene eller tilbakeføre disse.

Vi har delt de fortsatt eksisterende bygnin- gene som har huset hermetikkindustriens

støttenæringer inn i to kategorier basert på deres historiske verdi. Vi har også valgt ut noen av de bevarte sporene etter de sosiale funksjonene som hørte til rundt fabrikkene og arbeiderboligene.

Bygninger med særlig høy historisk verdi:

Velbevarte bygninger med tydelig historiske og estetiske verdier, som var av avgjørende betydning for hermetikkindustrien i Stavanger – et utvalg.

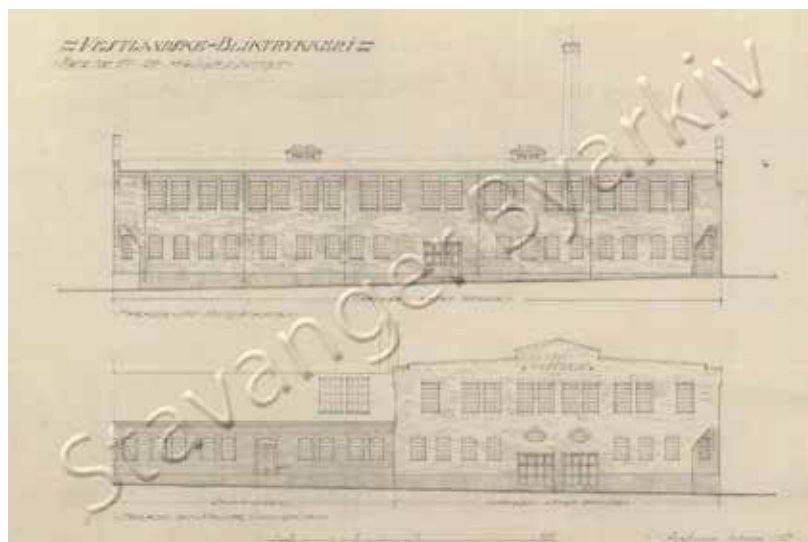
Trykkerier

Stavanger Lithografiske Anstalt, **Øvre Holmegate 11-15** – vernet
Kommentar: Deler av bygget rabitzpusset. I dag restaurant og interiørbutikk.

Vestlandske Lithografiske Anstalt, **Langgata 64** – ikke vernet
Kommentar: Fabrikbygg flankert av to tre- bygninger. Endrede vinduer og dører. I dag leiligheter. Fabrikbygningen oppført i 1916 i tegl.

Aktietrykkeriet i Steinkargata 10. Erling Sømmes arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Lars Storhaugs arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Aktietrykkeriet, **Steinkargata 10-14** – vernet
 Kommentar: Restaurantdrift. Relativt godt bevart eksteriør.

Dreyers A/S, **Hetlandsgata 5/ Kongsgata 32** - vernet
 Kommentar: I dag hoteldrift

Blikkemballasjefabrikker

Stavanger Blikktrykkeri, etabl. 1905, 30 ansatte. **Ryfylkegata 13**. I 1911 300 ansatte.
 Kommentar: Det ytterste bygget i Ryfylkegata 13 var administrasjonsbygget til Stavanger Blikktrykkeri og Maskinverksted, senere SKANEM, og et av få bygg som overlevde saneringen av den gamle fabrikk på 1970-tallet. Huset fremstår som originalt, men med mindre endringer på vinduer og 1. etasje. Det markerer den originale inngangen til fabrikkområdet, og er med på å danne den originale «gårdsplassen» inne på fabrikkområdet. Veien som går forbi er regulert om slik at det er plass til å bevare huset.

Stavanger Blikk. Sardineskeavdeling, **Støperigata 38** – Delvis vernet - ytterste fløy bør også vernes

Kassefabrikker

Jaasunds kassefabrikk, **Verksgata 55/Reidar Berges gate 6**, vernet
 Kommentar: Verksgata 55 gjenoppført som replika. Leiligheter.

Lervig Kassefabrikk, filial, **Dusavikveien 73** - ikke vernet

Lagerbygg

Bjellands lager – **Sandvigå 11**

Mekaniske verksted

Rydberg & Pettersen Mek.
Tanke Svilands gate 32

Andre vesentlige bygninger tilknyttet støttenæring

Hovedsakelig delvis bevarte bygninger eller vesentlig endrede bygninger

Administrasjon

Chr. Bjellands administrasjon, **Verven 2**

Vestlandske Blikktrykkeri, kontorer, **Johannes gate 29**

Blikkemballasje

Stavanger Blikkemballagefabrik, **Harald Hårfagres gate 15,**

Kommentar: Etabl. 1896 – Stavangers første blikktrykkeri. 15-25 ansatte ved oppstart, i 1911 350 ansatte. Lokalet ble overtatt av Stavanger Gummi-industri («Gummien») i 1924.

Vestlandske Blikktrykkeri og Maskinverksted,

Foto: Byantikvaren

Haugesundsgata 27-29, Etabl. 1912 – særlig fokus her på hallen fra 1920 og verkstedhallene. Mellombygg fra 50-tallet da Gummien holdt til her.

Relevante sosiale funksjoner for tidsepoken og hermetikkindustrien

Bedehuset «Betesda» - **Harald Hårfagres gate 8**

Kommentar: Tegnet og oppført av S. Bærheim i 1891. Endret fasade men intakt tømmerkasse. Stort tilbakeføringspotensial.

Arbeiderkooperativet Samhold, fabrikk og kontor, **Harald Hårfagres gate 2 og 4, samt Pedersgata 110 og 116**

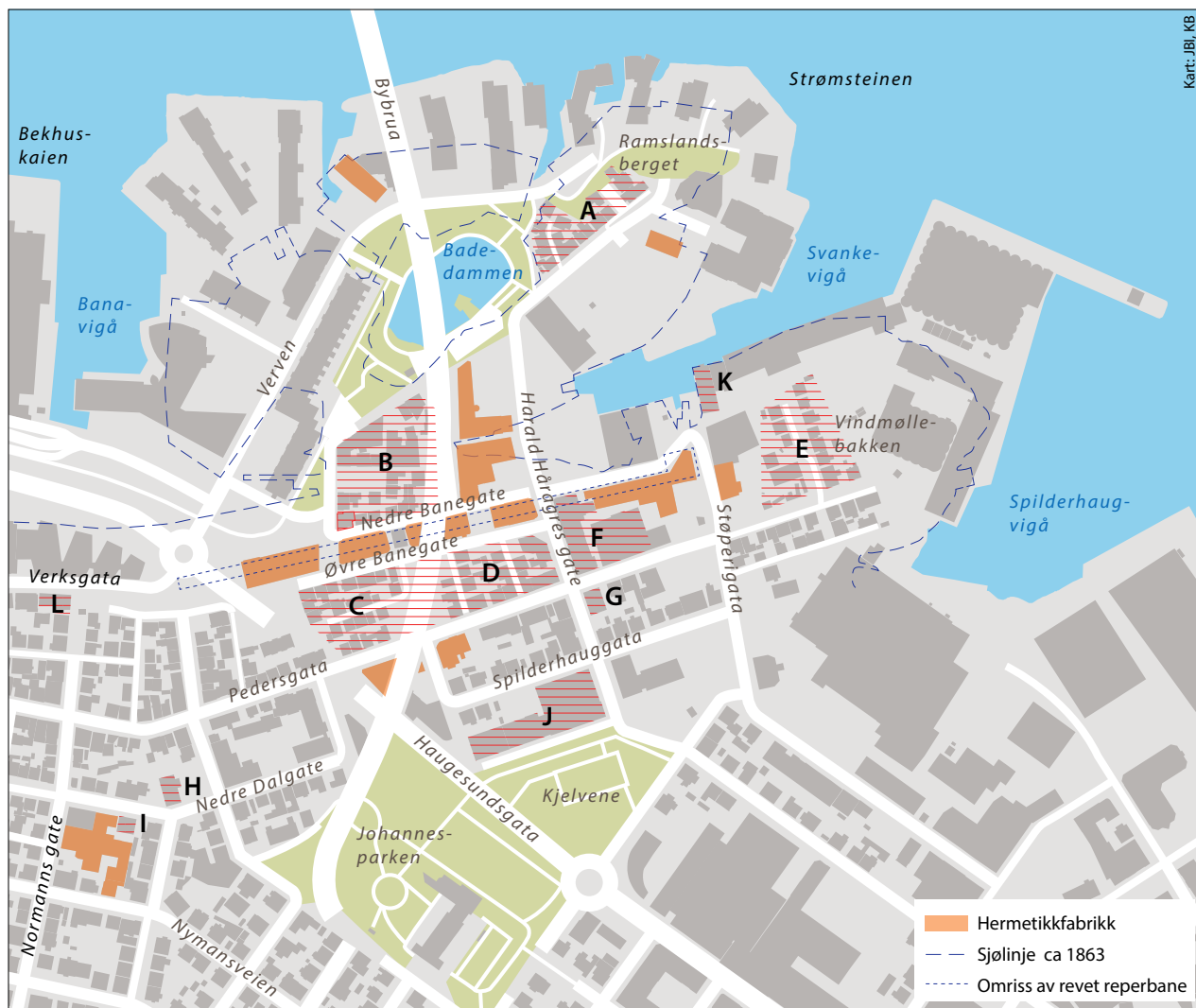
Kommentar: Svært velholdt og autentisk margarin- og brødfabrikk (H. Hårfagres gate) og kontor/sodafabrikk (Pedersgata 110). Såpesyderiet i Pedersgata 116 er noe medtatt.

Harald Hårfagres gate 8. Bedehuset Betesda. G.T. Espedals arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Stavanger Blikkemballagefabrikk: Sardinæskeavdelingen. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Nærmiljøanalyse

- A** Arbeiderboliger fra 1867-75 og 1900.
- B** Arbeiderboliger fra 1860 og 70-tallet. Butikk i Nedre Banegate 20 (oppført 1877) fra 1916
- C,D** Boliger fra 1850-1900 (bevarte uthus i bakhager)
- E** Arbeiderboliger hovedsakelig fra slutten av 1870-tallet, men også slutten av 1890-tallet
- F** Sodafabrikk (1903), margarinfabrikk og såpesyderi (1883), Arbeiderkooperativet *Samhold*
- G** Bedehus for Stavanger indremisjon (oppført 1892)
- H** Stavanger Arbeidsskole for Gutter (oppført 1884)
- I** Barnehage for arbeidere ved Imsland, J. Hermetikkfabrikk (oppført 1900)
- J** Støttenæring: Stavanger Blikkembalasje-fabrikk (oppført 1896)
- K** Sjøhus, senere lagerhall (oppført 1847)
- L** Støttenæring: Jaasund kassefabrikk og kasselager (oppført 1800 og 1899)

Stavanger kommune, byantikvaren, 14.09.2015

Viktig område for hermetikkindustrien og støttenæringene, med mange eldre bolighus tett på fabrikkene. Mange av sveitserhusene på Storhaug ble også reist for å huse hermetikk-arbeidere.

Kart over alle støttenæringer

A/S De Forenede Laase & Beslagfabrikker ("Traadstiften") Øvre Strandgate 120-122. Haakon Johannesens arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

Viktige forsknings- og utviklingsinstitusjoner

Hermetikkfagskolen og hermetikklaboratoriet

Hermetikkfagskolen og Hermetikklaboratoriet er helt spesielle minner om Stavangers fortid som hermetikkby. De vitner om hvordan hermetikknæringen i Stavanger ikke begrenset seg til ren produksjon, men også hadde et sterkt element av forskning og utvikling – og hvordan den nye kunnskapen ble viderefremmet. De representerer starten på Stavanger som matby.

Hermetikklaboratoriet er oppført i nyklassisistisk/funksjonalistisk stil. Hermetikkfagskolen er oppført i funksjonalistisk stil.

Hermetikkfagskolen vender seg mot byen med en selvbevisst representasjonsfasade. Skolen ble etablert for å utdanne folk til hermetikkindustrien. Hermetikkfagskolen og de andre utdanningene som har holdt til i bygget, ble opprettet fordi bransjen så behov for kompetanseoppbygging av sine arbeidstakere. Denne næringen var den første som startet undervisning med tanke på slik kompetansebygging.

Bygningene representerer en særdeles viktig del av byens historie. Plasseringen av bygningene viser viktigheten av funksjon og innhold. Plasseringen bygger opp under den høye symbolverdien. De er nærmeste nabo med og deler park med Ledaal, representasjonsbygg og kongens bolig i byen. Breidablikk ligger like i nærheten.

Hermetikkfagskolen ble tegnet av Gustav Helland, en betydningsfull arkitekt som satte sitt preg på Stavanger og Sandnes i tiden rundt andre verdenskrig. Bygningen er en flott og markant representant for modernismen i Stavanger. Den moderne formen avspeiler det innovative innholdet. Samtidig er bygningen gjennom sin form- og materialmessige tyngde usedvanlig godt tilpasset de krevende omgivelsene.

Hermetikklaboratoriet ble tegnet av Sigurd Lunde, reist på en tomt ved Ledaal som kommunen stilte til disposisjon. Hele innredningen, ned til møbleringen på direktørkontoret, ble viet stor omtanke og tegnet ut i detalj av arkitekten.

Hermetikklaboratoriet

Allerede i 1908 foreslo disponert Jacob B. Natvig ved Sardinfabrikken Norrig å slå sammen statskontrolløren med «*et af Staten autoriseret paraktisk-kemisk laboratorium*» som skulle ha «*forsøgsstation for eksperimentering med nye opfindelser*». Laboratoriet skulle altså både arbeide for å sikre kvaliteten på de eksisterende produktene og være pådriver for å finne opp nye. Natvig foreslo at bransjen selv skulle drive et slikt laboratorium, men under statlig godkjenning og styring.

Spørsmålet ble aktualisert under første verdenskrig. Mange i Norge, og ikke minst Stavanger, tjente seg da rike på å selge «sardiner» og annen hermetikk til de stridende på begge sider. Bransjen var likevel klar over at industrien lå et hestehode foran i Tyskland og USA, der produksjonsutstyret var mer moderne. De fryktet for den norske hermetikkproduksjonens fremtid etter krigen.

*Hermetikklaboratoriet.
Utlånt fra Stavanger Byarkiv*

Hermetikklaboratoriet. Jacob Kvæstads arkiv. Utlånt fra Stavanger Byarkiv

I 1918 var arbeidet med å opprette et hermetikklaboratorium kommet langt, men slutten på krigen gav nedgangstider og konkurser, og fabrikkeierne var mer opptatt av å redde sitt eget skinn enn i å investere i et laboratorium. Selv om Staten etter hvert påtok seg å dekke en stor del av utgiftene, tok det tid å få reist den private kapitalen, og ordentlig sving kom det først på planene da noen tok til orde for å legge laboratoriet til Trondheim eller Bergen.

I 1928 var endelig institusjonen etablert, og bare byggingen gjenstod. Etter tre års bygging kunne laboratoriet endelig åpne dørene i 1931.

Laboratoriet skulle ha en bakteriologisk, en kjemisk og en maskinteknisk avdeling. De to første var de viktigste og fikk god plass og det mest moderne utstyret, mens den maskintekniske delen ikke ble realisert. Laboratoriet lå langt fremme i forskning på vitaminer, som var et viktig forskningsfelt på denne tiden. Det bidro også til å bedre produksjonsmetodene til hermetikkindustrien og kvaliteten på varene, og introduserte

HERMETIKKLABORATORIET - bygningsdetaljer

Bygd 1931
Tegnet av Sigurd Lunde
Nyklassisisme

Første etasje er en sokkeletasje med kvadersteinsimitasjon. Sokkelen, søylene rundt inngangen og annen fasadedetaljering er pusset med mineralittpuss som etterligner rødlig granitt. Selve veggflatene er pusset malt. Taket er tekket med lappskifer. Originale ytterdører og overlysfelt av eik. Over hovedinngangsdøren er det innbygde lamper.

Ved inngangen står det to bronseskulpturer av Erik Haugland, "Barcelona-fiskerne".

Bygningen totalrenoveres i 2017 - se reguleringsplanen for området for detaljerte vernekrav.

Interiør Hermetikkfagskolen. Foto: Byantikvaren

nye produkter, slik intensjonen var. Noen av disse ble aldri noen suksess, som fiskeboller i tran og hermetiserte måker (!) – sistnevnte introdusert som et kriseprodukt under andre verdenskrig. Laboratoriet forsket på nye emballasjetyper, nye råstoffer som kunne hermetiseres, tilsetningsstoffer, røking, tørking og frysing, automatisering av produksjonen og mye mer. Laboratoriet drev også veiledning for produsentene og arrangerte kurs.

Hermetikklaboratoriet i Stavanger var sentrale i utviklingen i det vi i dag kjenner som «Fjordland» - som egentlig er moderne hermetikk.

Utsmykking Hermetikkfagskolen.
Foto: Byantikvaren

Hermetikkfagskolen

Hermetikkindustrien hadde bruk for kompetanse, og slik oppstod ideen om en hermetikkfagskole. Det var gjort spede forsøk på å opprette slike skoler både i Bergen og Bodø rundt 1900, men begge steder hadde interessen fortapt seg, og skolene ble nedlagt etter få år. Også i Stavanger hadde det vært en hermetikkfaglig avdeling ved den tekniske fagskolen i en kort periode. I 1943 ble ideen for alvor tatt opp igjen etter initiativ fra disponent Sverre Holgersen ved Holmens Preserving Co.

Igjen stilte kommunen en tomt til disposisjon – nabotomten til laboratoriet. Etter krigen ble skolen bygget. Denne gangen var Gustav Helland arkitekt for en bygning som viser det beste av tidens arkitektur. I 1952 kom kong Haakon i egen høye person og åpnet Hermetikkens hus. Dermed fikk Laboratoriet selskap av en utdanningsinstitusjon, samtidig som den etterlengtede maskintekniske avdelingen omsider ble etablert. Også kvalitetskontrollen ble flyttet over til det nye huset, og hermetikkindustriens merkantile organer og sekretariat ble samlokalisert til Hermetikkfagskolens bygning.

I etterkrigstiden hardnet den internasjonale konkurransen til, og bransjen trengte fornying. Hermetikkindustrien hadde nå et kraftsentrum på Ledaal, hvor laboratoriet i samarbeid med skolen rettet seg inn på mer målrettet, anvendt forskning som lå tettere opp til industriens egne bestillinger enn tidligere. Skolen uteksaminerte folk som stod klare til å ta hermetikkindustrien videre. Men i Norge var fabrikkene små og gammeldagse, og på 1960-tallet ble hele næringen omstrukturert, både produksjonsteknisk og organisatorisk. Fabrikker som ikke klarte å henge med i denne utviklingen, la opp. I første omgang bestod eksportvolumet, men antallet produksjonseenheter minnet radikalt. Ut over 1970-tallet sviktet også eksporten, og de gjenværende fabrikkene slet med å drive lønnsomt. I 1981 ble derfor alle gjenværende norske sardinprodusenter derfor slått sammen til ett firma, Norway Foods Ltd.

Fasade Hermetikkfagskolen. Foto: Byantikvaren

Hermetikkfagskolen ble den første varige skolen av sitt slag i Norge, og ledende personell i hermetikkindustrien fikk sin kompetanse her. Skolen skulle, sammen med laboratoriet, ta matindustrien inn i fremtiden. Virksomheten ble etter hvert utvidet til å dekke matforskning i stor bredde. Gjennom utdanning ønsket Stavanger å sikre en innovativ matindustri, og slik opprettholde sin ledende posisjon på feltet. I dag lever dette tankegodset videre flere steder i Stavanger, ikke minst i Måltidets hus på Ullandhaug, som også rommer Norconserv - det som en gang var Hermetikkfagskolen.

Etter et samarbeid med Gastronomisk institutt ble ideen om et Måltidets hus på Ullandhaug lansert. Fra 2004 gikk NORCONSERV sammen med Fiskeriforskning og Matforsk inn i eierskapet av Gastronomisk institutt og etablerte en plattform for samarbeid mellom landbruk/fiske og industri/gastronomi. Med skolereformen i 2006 som gjorde det umulig å drive rene fagskoler uten et allmennfaglig førsteår, opphørte fagskolevirksomheten ved NORCONSERV. Samme år ble hermetikkbygningene på Ledaal solgt til Stavanger kommune, og i 2016 ble bygningene vernet og videresolgt til en privat aktør som skal bygge de om til kontorer og leiligheter. Gastronomisk Institutt gikk konkurs samme år.

HERMETIKKFAGSKOLEN - bygningsdetaljer

Bygd 1952
Tegnet av Gustav Helland
Funksjonalisme

Bygningen er pusset med lys mineralitt-puss, men sokkelen er kledd med store, firkantede skiferheller. Takene er tekket med firkantet skifer. Ut mot Alexander Kiellands gate har "tårndelen" av bygningen en vegg kledd med teglstein lagt i et dekorativt mønster.

Hoveddørene er originale teakdører – og det er også originale ytterdører andre steder i bygningen. Vinduer i trappegang, festsal og en del andre rom er originale teakvinduer. Vinduene er ellers byttet ut med brune aluminiumsvinduer. Originale takrenner av kobber med firkantet profil på deler av bygningen. Smijernsutsmykning i form av hermetikkrelaterte motiver i innvendig trappehus.

Bygningen totalrenoveres i 2018 – se reguleringsplanen for området for detaljerte vernekrav.

Føringer for fremtidig planlegging, byggearbeider og rehabilitering

Stavangers hermetikkarv er her definert til å omfatte fabrikkbygninger som har huset hermetikkfabrikker og vesentlige støttenæringer til hermetikkindustrien, og enkelte andre bygninger som har huset funksjoner knyttet til industrien.

Formålet med temaplanen for hermetikkfabrikker i Stavanger er å sikre de gjenværende sporene etter 90 år med hermetikkindustri i Stavanger, herunder fabrikkbygninger, støttenæringer og bomiljøer dannet og sammensatt med bakgrunn i den industrielle fremstillingen av hermetikk.

Det er vesentlig for ivaretagelsen av restene av Stavangers hermetikkarv at det ikke rives flere hermetikkfabrikker eller fabrikkbygninger etter vesentlige støttenæringer, tilknyttede boligområder eller andre sosiale funksjoner knyttet opp mot industrien.

Det skal legges til rette for at bygningene kan tas i bruk til nye formål. Her er blant annet lysinnslipp og kontakten med gatemiljøet avgjørende for å få attraktive og gode lokaler. Bestemmelsene søker å imøtekomme dette ved å legge til rette for muligheten til større vinduer i første etasje og mulighet til å slippe inn lys via taket. Den gamle industriarkitekturen kan tåle noen større lysåpninger. Fabrikker kan ha et røft arkitektonisk preg, og lettere tåle inngrep enn små bolighus. Større sammenhengende vindusflater, rytterlys og oppløft kan være aktuelt i en større utstrekning enn på mange andre bygninger i byen. Dette må likevel vurderes i hvert enkelt tilfelle ut i fra materialbruk, stil, dimensjoner, takform og vinkel, samt forholdet til det offentlige rom.

Forslag til bestemmelser for vern og fornyelse

Det understående forslag til reguleringsbestemmelser og prinsipper for ivaretagelse og endring av hermetikkrelaterte bygninger tar

utgangspunkt i inndelingen gjort i temaplanen og gjelder for objekt 1-26, samt et utvalg støttenæringer.

Bygninger periodevis benyttet til hermetikkformål (objekt 27 – 41) er ikke tenkt omfattet av dette forslaget til bestemmelser, da disse ivaretas av andre planer. Objekt 42-45 er heller ikke omfattet.

Formålet med bestemmelsene er å sikre og bevare sporene etter hermetikkepoken i Stavanger, og å sikre vesentlige særtrekk ved bebyggelsen knyttet direkte og indirekte opp mot hermetikkindustrien. Det skal legges til rette for ny bruk av hermetikkfabrikkene og eventuell omforming skal gjøres med respekt for bygningenes egenart og være av høy kvalitet. Et utvalg støttenæringer som representerer de ulike aspektene av industrien og sosiale funksjoner skal bevares.

Bruk av bestemmelsene

Bestemmelsene er veiledende for byggesaksbehandling inntil de blir inkludert i reguleringsplaner som følge av om- eller ny-regulering.

Byggesaker og plansaker som kommer i berøring med objektene i temaplanen skal forelegges byantikvaren til uttalelse før vedtak fattes.

Hermetikkfabrikker i Vernekategori 1

Gjelder fabrikk nr 1-20, se side 24, 25 og 26. Gjelder også for resterende piper/deler av anlegg i Verkgata 31.

§ 1 Bevaring

Bygningene skal ikke rives. Bygningenes industrielle uttrykk og særpreg skal bevares.

Ved utbedring, reparasjon eventuelt gjenoppføring skal opprinnelige bygningsdeler i størst mulig grad tas vare på og gjenbrukes i sin rette sammenheng.

Ved nødvendig fornyelse skal bygningen tilbakeføres til sitt opprinnelige uttrykk. Hvis tilbakeføring ikke er mulig, skal endringer/utskiftninger ha et tilpasset industrielt uttrykk.

§ 2 Detaljer

a. Ornamenter og karakteristiske detaljer skal bevares eller søkes tilbakeført. Piper, rester av piper, støpejernsvinduer, murpussede fasader, gavlutforminger o.l. må videreføres ved oppussing og rehabilitering. I tilfeller hvor bygningene er endret, for eksempel med nye vinduer, må disse tilbakeføres til en stilriktig utgave. Opprinnelig materialbruk eller forhåndsgodkjente moderne kopier skal benyttes.

b. Innvendige søyler, knær og bjelkelag skal som hovedregel bevares.

c. Reklame/firmalogoer og fargesetting bør være historisk forankret, jf. Kapittel «Hermetikkfabrikkenes arkitektur og utforming» i Temaplan for Hermetikkfabrikker. Vinduene skal i som hovedregel males i mørkere farger enn fasaden.

§ 3 Endring av bygninger

a. Bygningene kan bygges på eller til, gitt at særpreg ved arkitekturen ikke svekkes, og at fjernvirkningene av bygg eller områder ikke forringes.

b. Vinduene i første etasje kan gis lavere brystningshøyde for å bedre dagslyssituasjonen og for å eksponere virksomheter. Nye dører kan innpasses i vindusåpninger der det er naturlig. Ved utvidelse av vinduene/etablering av dører må den buede overkarmen kopieres, hvis originalt. Vinduene skal ha sprosseinndeling hvis originalt, men førstetasje kan ha hele glassflater.

c. Vinduer i takflatene kan tillates, men større slisser skal som hovedregel unngås. Arker

og opplett kan tillates hvis de inngår som en del av bygningens stil eller som nye elementer lagt på baksiden av byggene.

d. Taktekking skal være i tråd med opprinnelig tekking på huset. Hvis original tekking er ukjent må det benyttes skifer eller natuttrød tegl.

e. Bjelkelaget kan heves i særlige tilfeller der mangel på takhøyde gjør bygningen vanskelig å benytte til nye formål.

§ 4 Omgivelser

a. Ved utforming av gater og utearealer (gatemøblement, lysarmaturer o.l.) i umiddelbar tilknytning til historiske industriområder, hovedsakelig i Stavanger Øst: Nedre Banegate, skal material- og fargepalett tilpasses bebyggelsen.

b. Ved nybygging langs eller i områder hvor hermetikkfabrikkene ligger tett eller på rekke, må nybygg tilpasses i form, materialbruk og størrelse. Dette gjelder særlig for Nedre Banegate Gnr/bnr. 52/667.

Hermetikkfabrikker i Vernekategori 2

Gjelder fabrikk nr. 21-26, se side 26.

§ 5 Bevaring

Bygningene skal ikke rives.

Bygningenes industrielle uttrykk og særpreg skal bevares.

Ved nødvendig fornyelse skal bygningen søkes tilbakeført til sitt opprinnelige uttrykk. Hvis tilbakeføring ikke er mulig, skal endringer/utskiftninger ha et tilpasset industrielt uttrykk.

§ 6 Endring av bygninger

Byggene kan transformeres i større grad enn byggene i Vernekategori 1.

Den industrielle karakteren til bygningene skal søkes bevart og videreført.

§ 7 Omgivelser

- a. Der hvor bygninger utgjør en del av et større historiske industriområde, hovedsakelig i Stavanger Øst: Nedre Banegate, bør material- og fargepalett tilpasses området og bebyggelsen.
- b. Ved nybygging langs eller i områder hvor hermetikkfabrikkene ligger tett eller på rekke, bør nybygg tilpasses i form, materialbruk og størrelse. Dette gjelder særlig for Nedre Banegate Gnr/bnr. 52/667.

Støttenæringer og viktige sosiale funksjoner

Gjelder Øvre Holmegate 11-15, Langgata 64, Steinkargata 10-14, Hetlandsgata 5/Kongsgata 32, Ryfylkegata 13, Støperigata 38, Verks-gata 55/Reidar Berges gate 6, Dusavikveien 73, Sandvigå 11, Tanke Svilands gate 32, samt Harald Hårfagres gate 8 (bedehus), Harald Hårfagres gate 2 og 4, samt Pedersgata 110.

§ 8 Bevaring

Støttenæringer og kontekstuelle bygg med høy historisk verdi skal ikke rives. Bygningenes uttrykk og særpreg skal bevar-
res.

Ved nødvendig fornyelse skal bygningen søkes tilbakeført til sitt opprinnelige uttrykk. Hvis tilbakeføring ikke er mulig, skal endringer/utskiftninger ha et tilpasset uttrykk.

§ 9 Endring av bygninger

- a. Fasadene skal som hovedregel føres tilbake til tidligere dokumentert utseende, eller til et fasadeuttrykk i samsvar med bygningens alder og områdets karakter. Det skal ved endringer eller utskiftninger legges stor vekt på å beholde eller tilbakeføre vesentlige trekk ved industriarkitekturen/bebyggelsen. Dette gjelder særlig utforming og materialbruk på vinduer, tak og eksponerte fasader.
- b. Bygningene kan utbedres og oppgraderes forutsatt at bygningens eksteriør med hensyn til målestokk, form, detaljering og materialbruk og farger blir opprettholdt. Tilbygg, påbygg og underbygg, herunder også heving, senking eller endring av takflate, kan bare tillates når det er godt tilpasset og bidrar positivt til bygningen og bygningsmiljøets særpreg og tradisjon.

Vedlegg

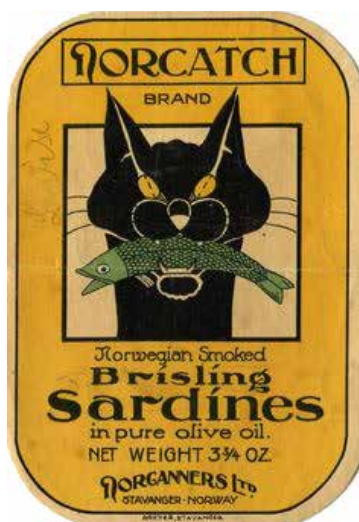
Totaloversikt

Bevarte hermetikkfabrikker (bygninger opprinnelig oppført som fabrikk-/industribygg)				
Adresse	Fabrikk(er)	Bygget som hermetikkfabrikk?	Vernet?	Pipe?
Øvre Strandgate 88	John Braadland Ltd filial, startet 1917	Delvis (garveri)	Ja	Ja
Almenningsgata 8	Hermetikkfabrikken Mira A.S., startet 1910	Delvis (bøkkerverksted)	Ja	
Banevigsgata 7	Fram Preserving Co og Stavanger Preservering Co., startet hhv. 1907 og 1924	Ja	Nei	
Hundvågveien 27, Galeivågen	Johan T. Østbø A.S. og Sardinfabrikken Ideal A.S., startet hhv. 1957 og 1911	Ja	Nei	
Lervigsveien 19 (tidligere Kvitsøygata 100)	Hermetikkfabrikkenene Norrig A.S. og Ths. Ottesen & Sons, startet hhv. 1925 og 1906	Ja	Ja	Ja
Litle Skippergate 6	Atlas Canning Co., Forsberg Sardine Factory, Johan Stavnem & Co. og Ciking Sardine Factory, startet hhv. 1920, 1911, 1925 og 1908	Ja	Ja	Deler av
Nedre Banegate 3	Chr. Bjelland & Co – fabrikk nr. 9, startet 1911	Ja	Ja	
Nedre Strandgate 33	De Forenede Hermetikkfabrikker og John Braadland Ltd., startet hhv. 1930 og 1909	Ja	Ja	
Nedre Strandgate 42 (tidligere 40), 41, 43, samt 49 og 51	Stavanger Preserving Co., startet rundt 1893, utvidet 1900	Ja	Ja	
Sandvigå 7 (tidligere Sandvigå 27)	Concorde Canning Co og De Forenede Hermetikkfabrikker, startet hhv. 1907 og 1930	Ja	Ja	
Nedre Banegate 41	Cape Canning Co. AS, startet 1913	Ja	Nei	
Badehusgata 33	Claus Andersens Enke, Nordland Canning Co., Orion Canning Co. AS, startet hhv. 1907, 1928 og 1924.	Ja	Ja	
Lervigsveien 25	AS Nybø Preserving Co, Norway canning Co Ltd og Norway Preserving Co AS, startet hhv. 1912, 1922 og 1930	Ja	Nei	
Øvre Banegate 28 (tidligere Nedre Banegate 5)	Chr. Bjelland & Co – fabrikk nr. 10, startet 1913	Ja	Ja	
Dokkgata 7 (tidligere Nedre Banegate 51)	Preserving Co. NOR og The Viking Sardine Factory startet hhv. 1924 og 1912	Ja	Nei	
Normanns gate 24 (tidligere Nedre Dalgate 65) og Nymanveien 40	Hans P. Forgaard Packing Co. Og Ims Preserving Co. AS, startet hhv. 1938 og 1923	Ja	Nei	
Nedre Banegate 19	Atlantic Canning Co AS og Jaasund Canning Co, startet hhv. 1925 og 1916	Ja	Nei	
Støperigata 4 og 6	Union Canning Co. AS, H&O Bjelland AS, Havgull Packing Bjelland, startet hhv. 1912, 1935 og 1937	Ja	Nei - se plan 2475p (bortregulert)	
Banevigsgata 5 (tidligere Nedre Banegate 34 etc)	Jaegers Ltd. As, Ocean Packing Co As og igjen Ocean Packing Co As, startet hhv. 1925, 1916 og 1928	Ja	Nei	
Johannes gate 21	Mogens Canning Co AS, startet 1916	Ja	Nei	
Ryfylkegata 30-32	The C. Borgen Packing Co, De Forenede Hermetikkfabrikker AS og Vestlandske Hermetikkfabrikker AS, startet hhv. 1911, 1941 og 1949	Ja	Nei	
Kvitsøygata 10 (tidligere Avaldsnesgata 73)	Stavanger Canning Co AS, startet 1912	Ja	Nei	
Verksgata 42 (tidligere 44)	Preserving Co. NOR, startet 1900	Ja	Ja	
Randabergveien 5	Fellessalgets Pølse og Hermetikkfabrik	Ja	Nei	

Bevarte bygninger som har huset hermetikfabrikker:				
Adresse	Fabrikk(er)	Bygning	Vernet?	Pipe
Verven 24a/b	Holmens Preserving Co, startet 1894	Ja	Nei	Deler av
Bergelandsgata 16	Fr. Omdahl, startet 1901	Fra 1849 - bolig (senere delikatesse i 1. etg)	Nei - plan 2458 under behandling	
Frida Hansens Vei 7 (tidligere Hillevågsveien 7)	O. Braadlands Conserveringsfabrik AS, startet 1916		Ja	
Kirkegata 31	Imperial Canneries - Angus Watson, startet 1917 (Eksportør)		Ja	
Bjaalands Gate 1 (Køhlerlåven)	Central Canning Co AS og Hillevåg Sardinfabrikk, startet hhv. 1913 og 1905		Ja	
Skagen 28	John Braadland Ltd., startet 1896 (sjøhus ombygget til hermetikfabrikk)		Ja	
Skagen 44	Gunport Canneries - Rob Johnsen, startet 1920 (Eksportør)		Ja	
Skolegata 17	Jacob Imsland & Søn As, Ryfylke Canning Co As, Stavanger Pølse- og hermetikfabrik, startet hhv. 1921, 1923 og 1917		Nei	
Steinkargata 10/12	Chr. Bjelland & Co, Erik Lie Preserving Co., Skandinavisk Preserving Co (2), og The International Canning Co, startet hhv. 1893, 1888, 1894 og 1904		Ja	
Steinkargata 20	The International canning Co., startet 1916 (Eksportør)		Ja	
Store Skippergate 4	Hviding Canning Co, Saturn Canning Co og West Norway Canning Co, starter hhv. 1925, 1922 og 1915		Ja	
Verksgata 13, 14 og 15	Central Canning (nr. 13), Associated Brisling Canner (nr 14), Stavanger Brisling Packing Co (nr 14), Globe Canneries (nr 15), Norwegian Packing (nr 15), Quality Canning (nr 15) og Trygvle Olsen Co (nr 15), startet hhv. 1915, 1921, 1919, 1927, 1927, 1930 og 1924.		Ja	
Østervåg 47a	C. Borgen Pacing Co, B. Gundersen, Norwegian Smoked Sardine Co x3, Stavanger Hermetik og Delikatesse, startet hhv. 1911, 1901, 1898, 1905, 1906 og 1902		Ja	
Østervåg 26	Johan Lie AS, startet 1920		Ja	
Nedre Strandgate 11	Rønneberg Preserving Co., startet 1888		Ja	
Skansegata 1 (Victoria Hotell)	Chr. Bjelland & Co Hovedkontor (administrativt), startet 1916		Ja	
Vesentlig endrede bygg (både formålsbyggede og andre) som har huset hermetikfabrikker:				
Adresse	Fabrikk(er)	Bygning	Vernet?	
Dokkgata 3 (tidligere Nedre Banegate 43/45)	Atlantic Canning Co As, Sirius Canning Co og The Atlantic Packing Co, startet hhv. 1921, 1925 og 1919	Bygd som hermetikfabrikk	Nei	Røkeripipe bevart
Hillevågsveien 14	Hillevaag Canning Co AS, Reform Preserving Co AS, Regal Canning CO AS og Ronda Canning CO AS, startet hhv. 1915, 1929, 1922 og 1927	Bygd som hermetikfabrikk	Nei	
Skagen 40 (tidligere skagenkaien 31)	Holmens Preserving Co, startet 1881	Sjøhus, totalskadet i brann, gjenoppført som sjøhus	Ja	Deler av
Verksgata 29-31	Cann. Fram Ltd (2), AS Preserving Cann. Fram (1), Associated Canners Ltd., Jakob Helvig, Preserving Co. NOR, Standard AS LTD. Og The Norwegian Brisling Pack Co. Startet hhv. 1904, 1897, 1920, 1880, 1908, 1922 og 1927.	Fabrikkbygg brant 2014. Øvrige bygg bevart.	Ja	
Pedersgata 93-95	Stavanger-Fjord Packing Co, startet 1913	En etasje fjernet, samt større endringer av fasade	Nei	
Revne hermetikfabrikker				
Adresse	Fabrikk(er)			
Avaldsnesgata 68	G. Kommedal Packing Co. AS og Sardinfabrikken Avance AS, startet hhv. 1967 og 1912			
Badehusgata 27-31	Chr. Bjelland & Co nr 6 og Star Canning Co, startet hhv. 1909 og 1908			

Badehusgata 5a	Claus Andersens Enke, Kommedal Packing Co og Thorstein Brynes Hermetikfabrik, startet hhv. 1888, 1923 og 1885			
Buøy 25	Buøen Canning Co AS, Buøens Hermetikk Co AS, Norwegian Smoked Sardine Co AS, O. J. Aga og Stavanger Sardine Co AS, startet hhv. 1924, 1915, 1908, 1911 og 1932			
Buøy 5	Buøen Packing Co AS og Johan T Østbø AS, startet hhv. 1917 og 1957			
"Chr. Bjellands gate"	Central Canning Co AS			
Engøy	Engøens Sardine Co Ltd AS, Brislingfabrikken Victoria og Engøy Packing Co AS, startet hhv. 1915, 1922 og 1920			
Hafrsfjord	Hafrsfjord Preserving Co, startet 1916			
Haugesundsgata 39	Hermes Canning Co AS, Preserving Co NOR nr 2, The Norwegian Pure Foods C, startet hhv. 1916, 1925 og 1923			
Haugesundsgata 7	Herkules Canning Co. AS, startet 1916			
Hillevåg	Commerce Canning Co AS, Corona Canning Co AS, Jadar Preserving Co AS, startet hhv. 1917, 1922 og 1919			
Hillevågsveien 12	Grand Canning Ltd AS, startet 1925			
Hillevågsveien 13	Norsemann Canning Co AS og North Sea Packing Co AS, startet hhv. 1916 og 1928			
Hillevågsveien 18	Brødrene Osmundsen, Hillevåg Preserving Co AS, Lars Odland og Vesta Canning Co AS, startet hhv. 1931, 1916, 1924 og 1929			
Jorenholmen 25	C. Houge Thiis, startet 1883			
Kalhammarveien 52	Mogens Canning Co AS og Standard Canning Co, startet hhv. 1950 og 1913			
Kalhammarveien 60	Svithun Sardinfabrikk, startet 1911			
Kampengården	Rønneberg Preserving Co, startet 1880			
Kvitøygata 95	AS Kippers			
Køhlersjøhusene, Hillevåg	Fjermestad Canning Co AS og Grand AS - Sardinfabrikken, startet hhv. 1928 og 1911			
Ladegårdsveien 20a	Hermetikkfabrikken Roal AS, startet 1912			
Lervig 48	I & B Romsøe, Reform Preserving Co, Stavanger Canning Co AS og The Halleland Canning Factory, startet hhv. 1902, 1916, 1908 og 1912			
Lerviksveien 16	Brødrene Osmundsen, Stavanger Sardine Co AS, startet hhv. 1941 og 1906			
Lerviksveien 24a	AS United Sardine Factories, Brødrene Osmundsen, Stavanger Conservefabrik og Stavanger Sardine Co, startet hhv. 1910, 1935, 1904 og 1941			
Lerviksveien 32	Sardinefabrikken Norrrig AS, startet 1906			
Nedre Holmegate 10 (Grand Hotel)	Kurt Brehmer (Eksportør), Norcanners Ltd. (Eksportør) og Paul Lund (Eksportør), startet hhv. 1914, 1916 og 1914			
Nedre Strandgate 65	Chr. Bjelland Co. Nr 2, startet 1897			
Nedre Strandgate 69	Chr. Bjelland Co. Nr 2 og Johnsens Preserving Co, startet hhv. 1901 og 1896			
Nymannsveien 140	Nic B Askvig Packing Co, Preserving Co NOR nr 4, T. Tvedt Packing Co og Vestkyst Preserving Co AS, startet hhv. 1919, 1927, 1923 og 1918			
Rennesøygata 20	Holmens Preserving Co AS og L. A. Mydland Canning Co AS, startet hhv. 1960 og 1912			
Ryfylkegata 30	De Forente Hermetikkfabrikker og The C. Borgen Packing Co, startet hhv. 1931 og 1911			
Ryfylkegata 33	Stavanger Brisling-Packing Co og Stavanger Packing Co AS, startet hhv. 1936 og 1911			
Ryfylkegata 70	Norway Foods Ltd AS, startet 1981			
Sandeidgata 47	Johs. Mæland & Co AS, startet 1908			
Sjøhusgata 8-12	Chr. Bjelland & Co nr 4 og Møllers Preserving Co, startet hhv. 1906 og 1896			
Skagen 32-36	Chr. Bjelland & Co nr 1, startet 1893			
Skolebryggå, Hundvåg	Hundvaag Sardine Co AS, startet 1907			
Solandsbakken 2	Herold Canning Co, John Omdal Ltd og Solan Canning Co, startet hhv. 1934, 1922 og 1927			

Støperigata 31	Mercantile Canning Co AS, startet 1916			
Suldalsgata 89-93	Neptun Canning Co, startet 1912			
Sverdrupgate 18	Juno Preserving Co og Minerva Canning Co, startet hhv. 1919 og 1922			
Sverdrupgate 27	Central Canning Co AS, startet 1913			
Sverdrupgate 35	Borgen Packing Co og De Forenede Hermetikfabrikker, startet hhv. 1913 og 1930			
Tanke Svilands gate 25	Rønneberg Preserving Co, startet 1917			
Tanke Svilands gate 74	ABC Canning Co og Central Canning Co AS, startet hhv. 1916 og 1922			
Vassøy	Orion Canning AS og Vassøy Hermetikfabrik, startet 1949 og 1952			
Verftsgata 22-24	Chr Bjelland & Co, nr 3, startet 1902			
Verksgata 54	Johs. Conradsen & Co, startet 1800			
Verksgata 56	Mercantile Canning Co AS (filial) og Sardinfabrikken Alexandra, startet hhv. 1932 og 1909			
Verksgata 76-78	Carl O. Olsen & Kleppe og Excelsior Canning Co, startet hhv. 1877 og 1924			
Verksgata 80	Sardinfabrikken Ideal, Sveriges Förenade Konserveringsfabrikker og T. C. Jonassen (ansjos), startet hhv. 1916, 1901 1863			
Øvre Strandgate 38	Stavanger Preserving Co, startet 1873			

Totaloversikt over støttenæringer, inkludert de som holdt til i bygg som i dag er borte

Aktietrykkeriet a.s	1913	1984	Lito	Steinkargata 10, 14
Atiantic Nøgle og Traadstiftfabrikk			Nøkiefabrikk	Nedre Banegtt 19
Atias fabrikker			Gummipakninger	
Brødrene Opsahi mekaniske verksted			Maskiner	
C. Middelthons mekaniske verksted			Maskiner	
Chr. Bjeiland & Co, kassefabrikk	1925		Emballasje	
Chr. Bjeiland & Co, Trykkeri	1911		Lito	
Chr. Bjeiland & Co, nøkle- og spikerfabrik	1912		Nøkiefabrikk	
Dreyers Grafiske anstait	1846		Lito	Bergeandsgt
Halfdan Larsen mekaniske verksted	1916		Maskiner	Avaldsnesgt 74
Haugesund Blikkemballasjefabrikk			Emballasje	
Hillevaag Kassefabrik			Emballasje	
Hillevåg Blikkemballasje	1917		Emballasje	
Isachsen mekaniske verksted	1905		Maskiner	Sandeidgaten 51
Jaasund kassefabrikk a.s	1908		Emballasje	Verksgt 55
Jacobsens kassefabrikk a.s			Emballasje	Verksgt 12
Johannessen, M	1933		Lito	Møllerveien Hillevåg
Kleibergs Gummipakningsfabrikk			Gummipakninger	
Kyrres Maskinfabrik			Maskiner	
Larsen & Mortensen mekaniske verksted	1933		Maskiner	Spilderhauggt 9
Larsen, Oiaf			Faisemaskiner	Kampensgt 54
Lendes mekaniske verksted			Maskiner	Aadlandssmauet 11
Lervik Kassefabrikk a.s	1930?		Emballasje	Avaldsnesgt 99 (1953) Flyttet til Kalhammaren

Ludvig Lode mekaniske verksted		Maskiner	Øvre Banegtt 43
Nessler's mekaniske verksted	1866	Maskiner	Salvågergata
Nic. Wesnes kassefabrikk	1903	Emballasje	Avaldsnesgt 99/ Kvitsøygata 30
Olaf Larsens mekaniske verksted	1914	Maskiner	Kampensgt. 54
Rogaland Kassefabrik a.s		Emballasje	
Rogaland Kassefabrikk		Kassefabrikk	Lerviksveien 15
Rydberg & Petterson mekaniske verksted	1916	Maskiner	Tanke Svilandsgt 32
Sandnes Blikemballasje og Trådstift		Emballasje	
Seim mekaniske verksted, M. J.	1870	Maskiner	Verven 5
Stavanger Beslagfabrik, seinere De forenede norske laase og beslagfabriker	1898	Maskiner	Øvre Strandgate 120 - 122
Stavanger Blikemballagefabrik	1896	Emballasje	Harald Hårfagresgt 15
Stavanger Blikktrykkeri a.s og maskinværksted	1905	Emballasje	Ryfylkegt 11-21
Stavanger Etiketfabrik	1908	Lito	Erlandsgt. 5
Stavanger Gummiindustri	1924	Gummipakninger	Harald Hårfagresgt. 15
Stavanger Gummiringfabrikk		Gummipakninger	
Stavanger Høvleri og Dampsag		Emballasje	
Stavanger Jernindustri	1916	Maskiner	Haugesundsgt 41
Stavanger kassefabrikk		Emballasje	Sandvigen 31
Stavanger Lithografiske Anstalt	1876	Lito	Øvre Holmegt
Stavanger Nøgle- og Traadstiftfabrik		Nøklefabrikk	Lervik
Stavanger Sagbruk & Kassefabrikk	1903	Kassefabrikk	
Stavanger Stanseverksted		Maskiner	Hetlandsgt. 18
Stavanger Tinfabrik	1908		Ryfylkegt 45
Stavanger Traadstiftfabrik	1897	Nøklefabrikk	Øvre Strandgt 107
Sørbøs Kassefabrikk	1924	Emballasje	Verven 30 - 32

Trelastkompaniet as

Kasse

Badehusgt. 25 b

Vestlandske Blikktrykkeri og
Mekaniske verksted

1912

Emballasje

Haugesundsgata 12

Vestlandske Gummivarefabrikk, as

1939

Gummipakninger

Haugeundsgt 27-29

Vestlandske litografiske kunstanstalt

1899

Lito

Langgt 64- 66

Vestlandske Spigerfabrik

1919

Nøkkefabrikk

Jelsagt 98,
seinere Nymannsveien 140

Østergren mekaniske verksted

Maskiner

Litteratur

Johnsen, John G. (1996) Gatelangs i hermetikkbyen, fra Bjergsted til Skagen. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (1998) Gatelangs i hermetikkbyen, fra Holmen til Strømsteinen. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (2000) Gatelangs i hermetikkbyen, fra Møllehaugen til Hillevåg. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (2006) Hermetikkindustriens Laboratorium 1931-2006. Randaberg, Mesi.

Kolderup, Carl F. (1996) Blad av hermetikkindustriens historie - Hefte 6. Stavanger, Norconserv AS.

Kvalvik, Torleiv (1973) Stavanger Preserving Co. 1873-1973, Stavanger

Lindboe, Thorvald (1980) Jubileumsskrift SKANEM 75 år, Stavanger, Rogaland Industritrykk AS

COLLIERS INTERNATIONAL UK PLC. (2011) Encouraging Investment in Industrial Heritage at Risk. London, UK.

Historic Buildings and Monuments Commission for England. Re-using Industrial Sites. Lastet ned 11. januar 2016; <http://historicengland.org.uk/advice/heritage-at-risk/industrial-heritage/our-industrial-heritage/re-using-industrial-sites/>

